

Explaining the Jurisprudential and Executive Challenges of the Participation Contract in Iran's Banking System and Presenting the General Principles and Criteria for its Redesign

Author: Mohammad Zarei Mahmoudabadi | Mahdi Roayaei*

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.246947.1914>

تبیین چالش‌های فقهی و اجرایی قرارداد مشارکت در نظام بانکداری ایران و ارائه مبانی و ضوابط کلی بازطراحی آن

نویسندگان: محمد زارعی محمودآبادی | مهدی رعایایی*

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.246947.1914>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Finance Researches* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Explaining the Jurisprudential and Executive Challenges of the Participation Contract in Iran's Banking System and Presenting the General Principles and Criteria for its Redesign

Mohammad Zarei Mahmoudabadi: PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran; Seminary Scholar at the Advanced (Kharij) Level and Researcher.

zareim@isu.ac.ir | 0009-0009-3866-8704

Mahdi Roayaei: PhD in Economics, Research Institute Hawzah and University, Qom, Iran (Corresponding Author).

roayaei@rihu.ac.ir | 0000-0002-0866-3007

Abstract

1. Introduction and Objective

The adoption of the Usury-Free Banking Law in Iran in 1983 was a significant development in the attempt to align modern financial practices with Islamic jurisprudence. The central objective of this law was to eliminate *riba* (usury) from banking operations and to substitute it with contracts that are both Sharia-compliant and economically viable. Among these contracts, the partnership contract ('Aqd al-Mushārah) holds a distinguished position. Unlike transactional contracts such as *murabaha* or *ijara*, which in many cases resemble conventional lending instruments, the partnership contract is intended to embody the fundamental Islamic economic values of cooperation, mutual risk-sharing, and equitable distribution of profit and loss.

Despite these ambitions, more than four decades of practical experience demonstrate that the system, particularly in the field of partnership contracts, has not lived up to its expectations. Instead of fostering genuine cooperation between banks and clients, the contracts often reproduce the same dynamics as interest-based loans, leading to jurisprudential criticisms and practical inefficiencies. This divergence between the normative ideals of Islamic banking and the realities of its practice has created persistent doubts both within scholarly discourse and among the public, weakening trust in the credibility of usury-free banking.

The purpose of this article is twofold. First, it seeks to identify and analyze the jurisprudential and administrative challenges inherent in the current application of partnership contracts in Iran's banking system. Second, it aims to propose a framework of principles – positive principles that should be actively implemented, and negative principles that should be carefully avoided – that can guide the redesign of these contracts in ways consistent with both Sharia and economic functionality. By systematically examining these challenges and principles, this study hopes to contribute to a clearer understanding of the gap between theory and practice in Islamic banking and to suggest pathways for meaningful reform.

2. Problem Statement

A close examination of the current implementation of partnership contracts reveals that they suffer from two broad categories of challenges: jurisprudential (fiqh-related) and administrative (operational).

Jurisprudential Challenges

The first set of problems arises from the legal and Sharia dimensions of the contract. Among the most prominent issues are:

- Predetermined settlement deadlines: By fixing a date for settlement regardless of actual profit or loss, the contract undermines the very essence of risk-sharing, which is supposed to be the hallmark of partnership.
- Mandatory compensation of damages and fines: Imposing conditions such as penalties for delays or obligations to cover losses effectively transforms the partnership into a debt-based transaction, resembling interest-bearing loans.
- Voluntary management of company assets by customers: In many cases, the bank delegates management entirely to the client, who may lack incentives to act in the best interest of both parties. This not only raises doubts about the authenticity of the partnership but also contradicts the principle of mutual oversight.
- Transformation of partnership into exchange contracts: By overloading contracts with additional clauses, banks often shift risks entirely onto the client, making the arrangement indistinguishable from a conventional lending contract.

These practices raise questions about the Sharia legitimacy of current contracts. They generate suspicion that, although labeled as

partnerships, the contracts in practice preserve the logic of *riba*, thus violating the foundational principle of usury-free banking.

Administrative Challenges

The second set of challenges stems from practical difficulties in administering partnership contracts:

- Adverse selection: Banks face difficulties in distinguishing between reliable and unreliable clients, leading to the risk of allocating resources to projects with poor prospects.
- Monitoring and supervision costs: Genuine partnership requires ongoing oversight of the project, but the costs of such supervision are often prohibitive, discouraging banks from fully engaging in the contract's spirit.
- Valuation of non-cash assets: Many projects involve contributions in the form of equipment, property, or intellectual capital. Accurately valuing such inputs remains a major obstacle, creating disputes over fair profit distribution.
- Information asymmetry: Clients often have more information about the viability of their projects than banks do, leading to mistrust and difficulties in profit calculation.
- Market risks and uncertainties: Fluctuations in economic conditions expose banks to additional risks, which they frequently attempt to mitigate through fixed-profit clauses, again undermining the principle of partnership.
- Increased operational costs: Compared to transactional contracts, partnership contracts are more complex, time-consuming, and expensive to administer, further discouraging banks from adopting them authentically.

Together, these jurisprudential and administrative challenges reveal why the current system falls short. Rather than facilitating genuine risk-sharing and equitable outcomes, partnership contracts are frequently reduced to formalities that mask conventional lending practices. This not only diminishes the practical effectiveness of Islamic banking but also erodes public trust by creating suspicion that usury has re-entered the system under another name.

3. Conclusion and Suggestions

The analysis above demonstrates that the redesign of partnership contracts is both necessary and urgent. Without structural reform, the usury-free banking system risks stagnation, formalism, and loss of

credibility. To ensure that contracts genuinely reflect Islamic values and economic rationality, the article proposes a framework of positive and negative principles.

Positive Principles (Ijābī)

These are principles that must actively guide the formation and implementation of partnership contracts:

1. Economic justice: Ensuring that neither party is unfairly disadvantaged and that profits and losses are shared equitably.
2. Circulation of wealth: Preventing concentration of financial resources among elites and ensuring access to credit for broader segments of society.
3. Respect for the essence of contracts: Preserving the original nature of partnership contracts without transforming them into disguised loan agreements.
4. Recognition of individual contributions: Respecting the work, expertise, or resources contributed by each party, even if non-financial.
5. Profit follows capital: Distributing returns strictly in proportion to invested capital and agreed terms, preventing one party from extracting disproportionate gains.
6. Consideration of public interest (maṣlaḥa): Aligning banking practices with the broader welfare of the Islamic community, ensuring that contracts contribute to social and economic development.
7. Pre-loan credit assessment: Requiring rigorous evaluation of clients' reliability and project viability before funds are allocated.

Negative Principles (Salbī)

These are pitfalls and prohibitions that must be avoided in redesigning contracts:

1. Prohibition of riba: Any clause that guarantees fixed returns irrespective of profit or loss must be excluded.
2. Avoidance of injustice: Contracts must not impose terms that systematically disadvantage one party, particularly clients.
3. Prohibition of gharar (uncertainty): Clauses that introduce ambiguity regarding profit, loss, or obligations must be avoided.

4. Prevention of harm: Neither party should impose conditions that cause undue damage to the other.
5. Prohibition of wrongful acquisition of wealth: Contracts must prevent unjust enrichment, ensuring that gains are tied to genuine contributions.
6. Avoidance of excessive hardship: Terms that create unbearable burdens for either party should be prohibited, and mechanisms for relief in cases of hardship must be included.
7. Avoidance of invalid conditions: Clauses that undermine the validity of the contract or contradict Sharia principles must be carefully excluded.

Suggestions for Implementation

To operationalize these principles, several practical steps can be suggested:

- Standardization of contracts: While preserving flexibility, banks should adopt standardized templates vetted by Sharia boards to ensure compliance.
- Creation of oversight institutions: Independent bodies could monitor implementation, ensuring that banks adhere to partnership principles rather than reverting to interest-like practices.
- Use of technology for monitoring: Digital platforms and fintech solutions could reduce supervision costs, making authentic partnerships more feasible.
- Specialization of banks: Certain banks could specialize in partnership-based financing, developing the expertise needed for accurate valuation and risk management.
- Education and training: Both bank employees and clients should be educated about the true nature of partnership, fostering a culture of trust and cooperation.

Final Remark

By grounding partnership contracts in these positive and negative principles, the usury-free banking system in Iran can move closer to its original mission: the creation of a financial order rooted in fairness, cooperation, and Sharia compliance. Such a redesign not only addresses the jurisprudential and administrative shortcomings of current practice but also strengthens public confidence in the system.

Ultimately, the success of usury-free banking depends not on formal labels but on substantive adherence to the principles of justice, equity, and partnership that lie at the heart of Islamic economics.

4. Keywords

Partnership Contract; Usury-free Banking; Jurisprudential and Executive Challenges; Partnership Contract Redesign; Positive Principles; Positive Negative.

5. JEL Classification: G21, Z12, E43.

تبیین چالش‌های فقهی و اجرایی قرارداد مشارکت در نظام بانکداری ایران و ارائه مبانی و ضوابط کلی بازطراحی آن

محمد زارعی محمودآبادی: دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران؛ و طلبه سطح خارج و پژوهشگر zarei@isu.ac.ir
مهدی رعایایی: دانش‌آموخته دکتری علوم اقتصادی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول)
roayaei@rihu.ac.ir

چکیده

۱. مقدمه و هدف

نظام بانکداری بدون ربا در ایران پس از چهار دهه تجربه، هنوز با چالش‌های جدی روبه‌روست. یکی از مهم‌ترین عرصه‌ها، قراردادهای مشارکت است که به‌عنوان جایگزینی برای روابط ربوی طراحی شده‌اند اما در عمل با محدودیت‌ها و ایرادهایی مواجه هستند.

۲. بیان مسئله

بررسی وضع موجود نشان می‌دهد قراردادهای مشارکت در بانکداری ایران با دو دسته مشکل همراه‌اند:

- **چالش‌های فقهی** مانند تعیین زمان مشخص برای تسویه حساب، شرط جبران خسارت، مدیریت تبرعی مشتری و اعمال جریمه تخلف.
- **چالش‌های اجرایی** مانند ریسک انتخاب نادرست مشتری، ضعف نظارت، دشواری ارزش‌گذاری دارایی‌ها و افزایش هزینه‌های بانکی.

پژوهش‌های پیشین نیز نشان داده‌اند که این مشکلات باعث می‌شود اهداف واقعی بانکداری بدون ربا محقق نشود و شبهه ربوی بودن همچنان باقی بماند.

۳. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

با توجه به این چالش‌ها، بازنگری و بازطراحی قراردادهای مشارکتی در نظام بانکی ایران ضروری است. این بازطراحی باید بر اساس دو دسته مبانی کلی انجام شود:

- **مبانی ایجابی:** عدالت اقتصادی، تداول و گردش اموال، رعایت مقتضای عقد، احترام به عمل مسلمان، تبعیت سود از سرمایه، مصالح نظام اسلامی و اعتبارسنجی متقاضیان تسهیلات.
- **مبانی سلبی:** پرهیز از ربا، ظلم، غرر، ضرر، اکل مال به باطل، عسر و حرج و تحریم حلال.

رعایت این اصول می‌تواند به اصلاح قراردادهای بانکی کمک کرده و زمینه تحقق واقعی بانکداری اسلامی را فراهم آورد.

واژگان کلیدی: قرارداد مشارکت؛ بانکداری بدون ربا؛ چالش‌های فقهی و اجرایی؛ بازطراحی قرارداد مشارکت؛ مبانی ایجابی؛ مبانی سلبی.

مقدمه

یکی از اهداف اصلی نظام جمهوری اسلامی ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، حذف ربا از نظام بانکی کشور و جایگزینی روش‌های تأمین مالی منطبق با تعالیم اسلام بوده است. این هدف در «قانون عملیات بانکی بدون ربا» مصوب ۱۳۶۲/۰۶/۱۰ گنجانده و به بانک‌ها ابلاغ شد. براساس ماده ۷ این قانون، بانک‌ها مجازند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای توسعه فعالیت‌های تولیدی و خدماتی، بخشی از سرمایه و منابع خود را در قالب مشارکت تأمین کنند. این عقود به پنج دسته تقسیم می‌شوند: مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات (موسویان، ۱۳۸۵، ص. ۱۲).

عقود مشارکتی، براساس مبانی فقهی و حقوقی، از ترکیب سرمایه شرکا شکل می‌گیرند و تمامی شرکا حق دخالت و نظارت بر فعالیت اقتصادی و مدیریت آن را دارند. از دیگر مفاهیم این قراردادها می‌توان به تقسیم سود و زیان در پایان فعالیت اقتصادی یا قرارداد به نسبت سرمایه هر شریک اشاره کرد (نصرآبادی، ۱۳۸۷). سایر ویژگی‌های قرارداد مشارکتی عبارت‌اند از: انتفاعی بودن، متغیر بودن نرخ سود، اذنی بودن قرارداد و نیازمند بودن به نظارت. در میان این عقود، «مشارکت مدنی» بیشترین سهم را دارد، زیرا بانک مرکزی سقف سود بیشتری برای آن تعیین کرده است. مشارکت مدنی نوعی خاص از مشارکت است که برخلاف مشارکت‌های تجاری، شخصیت حقوقی جدید ایجاد نمی‌کند و تابع مقررات حقوق مدنی است (کریمی و مرادی، ۱۳۹۴، ص. ۴۰).

اجرای صحیح و واقعی عقد مشارکت می‌تواند نتایج مطلوبی برای اقتصاد کشور به همراه داشته باشد؛ از جمله برقراری عدالت و قسط، کاهش هزینه‌های تولید، افزایش تولید و عرضه کل، توسعه سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال (موسویان، ۱۳۸۰). با این حال، تجربه اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران نشان داده است که این عقود در عمل با مشکلاتی روبه‌رو هستند. مهم‌ترین چالش‌ها شامل نیاز به نظارت و دخالت در فعالیت اقتصادی و در نتیجه افزایش هزینه‌های بانک، بروز مشکل خطر اخلاقی و اطلاعات نامتقارن، بی‌اعتمادی نسبت به گزارش‌های سود و زیان ارائه‌شده توسط متقاضی، نااطمینانی نسبت به نتایج فعالیت اقتصادی و در نتیجه ریسک سوخت منابع و ریسک بازار، و همچنین ناهماهنگی قوانین موجود با سازوکار مشارکت واقعی است.

افزون بر این، حاکمیت نرخ ثابت سود در بانکداری بدون ربای ایران نیز چالشی جدی محسوب می‌شود.

در عمل، به دلیل این مشکلات، بانک‌ها تمایل کمتری به استفاده واقعی از عقود مشارکتی دارند و بیشتر به سمت استفاده از این عقود با نرخ سود ثابت حرکت کرده‌اند. چنین رویکردی سبب شده است: نخست، اهداف قانون بانکداری بدون ربا محقق نشود و شبهه ربوی بودن عملیات بانکی همچنان باقی بماند؛ دوم، اعتماد مردم به بانکداری اسلامی کاهش یابد؛ سوم، انگیزه لازم برای بانکداری مشارکتی به دلیل نرخ‌های مقطوع (که معمولاً کمتر از نرخ بازدهی بازار است) از بین برود؛ و چهارم، به دلیل عدم انطباق ساختار فعلی نظام بانکی ایران با استفاده واقعی از عقود مشارکتی، عملیات بانکی بیشتر جنبه صوری به خود گیرد و ناکارآمدی، هزینه‌های اضافی و رانت گسترده‌ای برای گروه‌های خاص ایجاد شود (علوی، ۱۳۸۸).

از این رو، تحقیق حاضر با بررسی عملکرد نظام بانکی ایران در اجرای عقد مشارکت و اشاره به چالش‌های فقهی و اجرایی آن، ضرورت بازطراحی قرارداد مشارکت در نظام بانکداری بدون ربا را یادآوری می‌کند. با این حال، بازطراحی این قرارداد باید براساس اصول و مبانی مشخصی صورت گیرد که هدف اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. در ادامه ابتدا پیشینه مطالعات انجام‌شده در این زمینه بیان می‌شود، سپس به ساختار بانکداری بدون ربا در کشور و وضعیت کنونی عقد مشارکت پرداخته و چالش‌های فقهی و اجرایی آن مرور خواهد شد. در نهایت نیز مبانی کلی بازطراحی عقد مشارکت در نظام بانکداری بدون ربا مطرح می‌شود.

۱. پیشینه پژوهش

هرچند مقالات متعددی به بررسی قرارداد مشارکت در نظام بانکی کشور پرداخته‌اند، اما درباره موضوع این مقاله، یعنی مبانی و ضوابط بازسازی و بازطراحی قراردادهای مشارکت در بانکداری بدون ربا، پژوهش مستقلی یافت نمی‌شود. در ادامه به مهم‌ترین مطالعات انجام‌شده در این زمینه اشاره می‌شود.

زارعی محمودآبادی و رعایانی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «چالش‌های فقهی و اجرایی قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکداری ایران و راهکار اصلاح آن»، به بررسی فقهی قرارداد مشارکت مدنی و تحلیل چالش‌های آن با رویکرد اجتهادی پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد مهم‌ترین چالش فقهی این قرارداد، تغییر ماهیت عقد شرکت از یک عقد مشارکتی به عقد مبادله‌ای است. در نقد مفاد قرارداد نیز سبزه اشکال فقهی مطرح شده که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مدیریت تبرعی مشتری بر اموال شرکت، تعهد به جبران خسارت، الزام مشتری به خرید سهم شرکت، مسئولیت جبران ضرر ناشی از اقدام قضایی، رهن قبل از ثبوت دین، ضامن کردن امین و تعهد به پرداخت هزینه‌های احتمالی اشاره کرد. همچنین برخی از چالش‌های اجرایی نظام بانکی کشور در این زمینه شامل ریسک انتخاب بد، مشکلات نظارتی، ارزش‌گذاری سرمایه‌های غیرنقدی و تغییر شرایط اقتصادی و ریسک بازار عنوان شده است.

حقانی، دلشاد معارف، میرداداشی و صادقی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «مدیریت منابع مالی در مغایرت نرخ سود قراردادهای تسهیلات مشارکت مدنی چندمرحله‌ای بین مشتریان و بانک‌ها»، به ارائه راهکاری قانونی برای رفع ابهام و برطرف کردن چالش‌های موجود میان بانک و مشتریان در تقسیم سود پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد درج نرخ سود مغایر، به صحت قرارداد مشارکت خللی وارد نمی‌سازد و در صورت تحقق سود واقعی طرح، نه تنها در محاسبه اصل سرمایه و سود واقعی تغییری ایجاد نمی‌کند، بلکه در تعیین حداقل نرخ سود مورد انتظار نیز، سود مندرج در قرارداد اصلی مشارکت مدنی معیار تقسیم سود میان طرفین قرار خواهد گرفت.

حسینی و زارعی محمودآبادی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «نظریه مساهمت ابتدایی در سود؛ تحول در مفهوم شرکت و بستری برای تحقق بانکداری اسلامی»، با مطالعه دیدگاه‌های فقها به روش استقرا و تحلیل داده‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که مفهوم شرکت در اندیشه فقهای امامیه دچار تحول و تکامل شده است. به باور فقهای متأخر، اشاعه در تحقق شرکت شرط نیست، بلکه «مساهمت ابتدایی در سود» بدون نیاز به امتزاج اموال نیز کافی است. نویسندگان معتقدند پذیرش این برداشت از شرکت، می‌تواند چالش‌های

نظریه سنتی شرکت را برطرف کرده و زمینه‌ای نو برای تحقق بانکداری اسلامی فراهم آورد.

میثمی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی کاربرد مشارکت مدنی در بانک‌های توسعه‌ای براساس نظر خبرگان و ارائه مرابحه پروژه‌ای به‌عنوان جایگزین»، به بررسی این مسئله پرداخته است که چالش‌های به‌کارگیری عقد مشارکت مدنی در بانک‌های توسعه‌ای کشور چیست و چه راهکار جایگزینی می‌توان ارائه کرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در عمل، نه تسهیلات‌گیرنده و نه بانک، قصد و نیت مشارکت واقعی با یکدیگر ندارند و هدف اصلی آنان صرفاً «تأمین مالی با نرخ سود ثابت و از پیش تعیین‌شده با حداقل ریسک» است. از این رو، استفاده گسترده از عقد مشارکت مدنی با چالش‌هایی روبه‌رو است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: تضمین بازپرداخت اصل و سود، عدم مشارکت بانک در زیان، قیمت‌گذاری پروژه تنها براساس سود مورد انتظار، محاسبه تعهدی سود حتی در دوره اجرای پروژه، و در نهایت دریافت وثیقه برای اصل، سود، وجه التزام و موارد مشابه.

غریبی، شریفی، شریفی و پارسا (۱۴۰۱-ج) در مقاله‌ای با عنوان «انحلال قرارداد مشارکت مدنی در نظام حقوق مدنی و بانکی ایران»، با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی عواملی پرداخته‌اند که موجب انحلال شرکت و اشاعه می‌شوند. نویسندگان در ابتدای مقاله یادآور می‌شوند که در نظام اجتماعی جامعه، که مبتنی بر روابط فرهنگی، حقوقی و سیاسی است، گاهی به دلیل علل ماهوی یا شکلی، چاره‌ای جز انحلال عقد وجود ندارد.

غریبی، شریفی، شریفی و پارسا (۱۴۰۱-ب) در مقاله‌ای با عنوان «اجرای قراردادهای مشارکت مدنی در نظام بانکی ایران»، به بررسی قراردادهای مشارکت مدنی و نحوه اجرای آن در نظام بانکی اسلامی ایران پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برای اجرای قرارداد مشارکت مدنی، باید ضوابط اجرایی آن به‌طور دقیق رعایت شود. مهم‌ترین این ضوابط عبارت‌اند از: وجود صلاحیت‌های مالی و اخلاقی شریک، داشتن قابلیت فنی و مالی طرح، اخذ وثیقه و ثبت قرارداد مشارکت. در صورت فقدان هر یک از این ضوابط، بانک موظف به فسخ قرارداد خواهد بود.

اسدبیگی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «اعتبار شرط تضمین سود به نفع بانک در قراردادهای مشارکت مدنی بانک»، با روش تحلیلی - توصیفی به بررسی مشروعیت یا عدم مشروعیت قراردادهای مشارکت بانک‌ها که حاوی شرط تضمین سود هستند پرداخته و در پی ارائه راهکاری مبتنی بر موازین فقهی و حقوقی برای حمایت از منافع مشروع اشخاص و تحقق اهداف اقتصادی بانک‌هاست.

غریبی، شریفی، شریفی و پارسا (۱۴۰۱-الف) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست بانکداری در ایران: مطالعه موردی اجرای قراردادهای مشارکت مدنی در نظام بانکی ایران»، با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی قراردادهای مشارکت مدنی و نحوه اجرای آن در نظام بانکی اسلامی ایران پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برای اجرای قرارداد مشارکت مدنی باید ضوابط اجرایی آن به‌طور دقیق رعایت شود. مهم‌ترین این ضوابط عبارت‌اند از: وجود صلاحیت‌های مالی و اخلاقی شریک، داشتن قابلیت فنی و مالی طرح، اخذ وثیقه و ثبت قرارداد مشارکت. در صورت فقدان هر یک از این ضوابط، بانک موظف به فسخ قرارداد خواهد بود.

صادقیان، شیرینی، عباسی و نیکروش (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عقد مشارکت در نظام بانکی ایران»، ضمن تبیین عقد مشارکت به‌عنوان یکی از روش‌های تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی در چارچوب بانکداری اسلامی، تقسیم سود و زیان در پایان فعالیت اقتصادی یا قرارداد را از اساسی‌ترین مفاهیم این عقد معرفی کرده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین چالش‌های اجرای این قرارداد عبارت‌اند از: نحوه تقسیم سود و زیان، لازم‌بودن عقد برای بانک در عین جایز بودن آن، و الزام مشتری به خرید سهم‌الشرکه بانک.

حسینی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی علل عدم اجرای صحیح عقد مشارکت مدنی در بانکداری بدون ربا و راهکارهای اصلاح آن» بیان می‌کند که هرچند عقود مشارکتی در مقام نظری، به‌دلیل ابتنا بر مبانی فقهی، کمتر دچار مشکل هستند، اما آنچه به‌عنوان معضل در نظام بانکداری ایران مطرح می‌شود، نحوه اجرای قوانین در بانکداری بدون ربا است. وی مهم‌ترین مشکل را عدم انطباق ماهیت بانک با عقد مشارکت مدنی در سطح خرد و کلان می‌داند.

قلیچ (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی میزان انطباق قرارداد و عملیات مشارکت مدنی با موازین شریعت در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، با روش تحقیق تطبیقی - تحلیلی و پرسش‌نامه‌ای، به بررسی میزان انطباق این قرارداد با موازین شرعی پرداخته است. یافته‌های پژوهش که فرضیه تحقیق را تأیید می‌کند، نشان می‌دهد مفاد قرارداد مدنی از حیث انطباق با شریعت با ضعف‌هایی روبه‌رو است. همچنین نتایج پرسش‌نامه حاکی از آن است که نظام بانکی کشور از رعایت کامل موازین شرعی فاصله گرفته است. نویسنده برای رفع این مشکل، راهکارهایی همچون اصلاح مفاد قرارداد، اختصاص این عقد به بانک‌های تخصصی و سرمایه‌گذاری، ایجاد نهاد نظارت شرعی برون‌بانکی برای کنترل حسن اجرای عقد، تقویت نظارت درون‌بانکی و واگذاری بخشی از نظارت به مؤسسه‌های واسطه را پیشنهاد کرده است.

مختاری (۱۳۹۲) در کتابی با عنوان «تبیین نقش و جایگاه عقود مشارکتی در معماری نظام مالی ایران»، با رویکردی انتقادی، مدیریتی و اجرایی، اجرای عقود مشارکتی (به‌صورت عام) در نظام بانکی را بررسی کرده و چالش‌های اجرایی این عقود را مورد توجه قرار داده است.

نظرپور و کشاورزبان پیوستی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «الزامات احیای عقد مشارکت حقوقی؛ راهبردی برای تحقق بانکداری PLS در نظام بانکداری بدون ربا»، اجرای نادرست قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکی کشور را چالشی اساسی و مانعی جدی در تحقق اهداف راهبردی نظام بانکی برای رشد و توسعه اقتصادی کشور دانسته‌اند. به باور آنان، عقد مشارکت حقوقی فاقد مشکلات مشارکت مدنی است و این محدودیت‌های تحمیل‌شده از سوی نهادهای نظارتی، بانک‌ها را از مزایای این عقود محروم کرده است.

حاجی جعفری (۱۳۹۲) در رساله خود با عنوان «بررسی سازگاری عملکرد نظام بانکی ایران در اجرای عقد مشارکت و قانون بانکداری بدون ربا و ارائه الگوی مطلوب عملیاتی»، به چالش‌های اجرایی عقد مشارکت در بانک‌ها اشاره کرده و مواردی از آن را برشمرده است. با این حال، در این پژوهش به چالش‌های فقهی عقد شرکت در نظام بانکی اشاره‌ای نشده است.

طالبی و کیایی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «ریشه‌یابی چالش‌های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران»، پس از بررسی قابلیت‌های ساختاری و کارکردی بانک‌ها و میزان تطابق آن با الزامات شرعی، قانونی و اجرایی عقود مشارکتی، این فرضیه را مطرح کرده‌اند که ریشه اصلی چالش در این است که بانک، به‌عنوان ظرف، توان گنجایش عقود مشارکتی به‌عنوان مظروف را ندارد. به بیان دیگر، بانک در سطوح خرد و کلان اقتصادی دارای وظایف و ویژگی‌هایی است که با اجرای عقود مشارکتی سازگار نیست و الزام به این امر، هم بانک‌ها را در انجام وظایف ذاتی خود دچار مشکل می‌کند و هم موجب اجرای ناقص این عقود می‌شود.

احمدی حاجی‌آبادی و بهاروندی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «راهکارهای اجرای صحیح عقود مشارکتی در نظام بانکی ایران»، ضمن تبیین چالش‌های موجود در اجرای این عقود و بررسی اجمالی ماهیت بازار پول، به نقاط ضعف ساختاری آن در پیاده‌سازی عقود مشارکتی اشاره کرده‌اند. آنان در نهایت، استفاده از سازوکار بازار سرمایه در قالب تشکیل صندوق‌های سرمایه‌گذاری را برای اجرای بهتر عقود مشارکت محور پیشنهاد داده‌اند.

محمدی باردی (۱۳۷۸) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «عقد مشارکت در قانون عملیات بانکداری بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) و تطبیق آن با حقوق مدنی»، پس از تعریف و بیان اقسام شرکت در حقوق (مشارکت مدنی و حقوقی)، در فصل دوم با عنوان «تطبیق مشارکت مدنی در نظام عملیات بانکی بدون ربا» به بررسی تعریف، ارکان و اقسام شرکت عقدی پرداخته است. در این پایان‌نامه تنها به دو اشکال فقهی درباره قرارداد مشارکت در بانک‌ها اشاره شده است: نخست، شروط ضمن عقدی که در این قراردادها درج می‌شود؛ و دوم، ناظر به اجرای این عقد در بانک‌ها که در عمل قصد واقعی برای انجام چنین معامله‌ای وجود ندارد.

۲. روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی شامل مجموعه‌ای از روش‌هاست که هدف آن‌ها توصیف شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است. اجرای این نوع تحقیق می‌تواند به شناخت دقیق‌تر

وضعیت موجود و کمک به فرآیند تصمیم‌گیری منجر شود. در این روش، پیش‌بینی دقیق یا تعیین رابطه علت و معلولی انجام نمی‌گیرد؛ بلکه آنچه وجود دارد، توصیف می‌شود. هدف پژوهش توصیفی بررسی مسائل و مشکلات جاری از طریق جمع‌آوری داده‌هاست؛ فرآیندی که پژوهشگر را قادر می‌سازد وضعیت را به‌طور کامل‌تر ترسیم کند. روش تحقیق توصیفی از نظر شیوه نگرش و پرداختن به مسئله تحقیق به دو دسته تقسیم می‌شود:

- ۱) روش توصیفی محض که در آن پژوهشگر صرفاً به کشف و تصویرسازی ماهیت، ویژگی‌ها و وضعیت موجود موضوع می‌پردازد.
- ۲) روش توصیفی - تحلیلی که پژوهشگر در آن علاوه بر توصیف شرایط موجود، به تشریح و تبیین دلایل چگونگی و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن نیز می‌پردازد. نکته قابل توجه آن است که پژوهشگر برای تبیین دلایل نیازمند تکیه‌گاه استدلالی محکم است. این پشتوانه از طریق بررسی ادبیات موضوع و مباحث نظری موجود و تدوین گزاره‌ها و قضایای کلی به دست می‌آید و معمولاً در بخش سوابق و مبانی نظری پژوهش تبیین می‌شود. پژوهشگر سپس جزئیات مربوط به مسئله تحقیق را با گزاره‌های کلی مرتبط ساخته و به نتیجه‌گیری می‌رسد.

در این نوع تحقیقات، معمولاً از دو دسته روش استفاده می‌شود: روش‌های مطالعه کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی مانند پرسش‌نامه، مصاحبه و مشاهده. در پژوهش حاضر عمدتاً از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است که رایج‌ترین شیوه گردآوری اطلاعات محسوب می‌شود. حتی در تحقیقاتی که ماهیت میدانی دارند نیز پژوهشگر ناگزیر است دست‌کم در مطالعه ادبیات و سوابق موضوع از روش کتابخانه‌ای بهره‌گیرد. در این شیوه، نتایج مطالعات باید در قالب ابزارهای مناسب مانند فیش، جدول و فرم ثبت و نگهداری شده و در پایان طبقه‌بندی و مورد استفاده قرار گیرد.

آشنایی با شیوه استفاده از کتابخانه (اعم از کتابخانه‌های باز، نیمه‌باز و بسته) نخستین مهارت مورد نیاز برای کاربرد این روش است. بدین معنا که پژوهشگر باید با اصول

کتابداری، نحوه استفاده از برگه‌دان، ثبت مشخصات منابع، جست‌وجو و سفارش کتاب آشنایی داشته باشد. منابع مورد استفاده در این روش شامل اسناد چاپی مانند کتاب‌ها، دایره‌المعارف‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها، مجلات، روزنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها، ماهنامه‌ها، لغت‌نامه‌ها، سالنامه‌ها، مصاحبه‌های چاپ‌شده، پژوهش‌نامه‌ها، کتاب‌های همایش‌های علمی، متون نمایه‌شده در بانک‌های اطلاعاتی و نیز منابع اینترنتی است.

۳. ادبیات موضوع

۳-۱. وضعیت جاری عقد مشارکت در بانک‌های ایران

براساس قانون «عملیات بانکی بدون ربا» مصوب ۱۳۶۲، نظام بانکداری ایران از دو بخش بانک مرکزی و بانک‌های تجاری تشکیل شده است. فصل دوم و سوم این قانون (مواد ۳ تا ۱۷) و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن، فعالیت‌های بانک‌های تجاری را تبیین می‌کند. در بانک‌های تجاری، عملیات بانکی تحت عناوینی همچون تجهیز منابع پولی، تخصیص منابع پولی، خدمات بانکی، خرید و فروش اوراق بهادار، خرید و فروش سکه و ارز و سرمایه‌گذاری مستقیم انجام می‌شود.

فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (مواد ۳ تا ۶) به تجهیز منابع پولی اختصاص دارد. در ماده ۳ آمده است که بانک‌ها می‌توانند سپرده‌های خود را تحت یکی از عناوین «قرض الحسنه» (جاری و پس‌انداز) و «سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار» دریافت کنند. فصل سوم این قانون با عنوان «تسهیلات اعطایی بانکی» (مواد ۷ تا ۱۷)، به تخصیص منابع پولی بانک‌ها می‌پردازد. در این بخش، منابع پولی بانک‌ها از طریق چهار روش تخصیص می‌یابد:

۱. قرض الحسنه؛

۲. قراردادهای مبادله‌ای (شامل فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، معاملات سلف، خرید دین و جعاله)؛

۳. قراردادهای مشارکتی (شامل مضاربه، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات)؛

۴. سرمایه‌گذاری مستقیم.

در سال ۱۳۹۰، براساس الحاقیه‌ای به آیین‌نامه اجرایی فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۹۰/۰۵/۰۲ هیأت وزیران)، عقود «استصناع»، «مراجعه» و «خرید دین» نیز به مجموعه عقود این قانون اضافه شد (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۹۰).

در میان قراردادهای مشارکتی در بخش تخصیص منابع بانک‌ها، دو نوع عقد مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی وجود دارد.

مشارکت مدنی عبارت است از «درآمیختن سهم‌الشرکه نقدی یا غیرنقدی شریک با سهم‌الشرکه نقدی یا غیرنقدی بانک به صورت مشاع، برای انجام کاری معین در حوزه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی یا خدماتی، به مدت محدود و به قصد انتفاع، بر اساس قرارداد». براساس مقررات بانکی، اشخاص حقیقی یا حقوقی که قصد تأسیس، توسعه یا ادامه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی یا خدماتی خود را دارند و خواستار مشارکت مدنی با بانک هستند، باید علاوه بر اطلاعات هویتی، مواردی چون موضوع مشارکت، میزان سرمایه موردنیاز، سهم سود پیشنهادی (که نباید کمتر از ۲۰ درصد باشد)، حداکثر مدت مشارکت، پیش‌بینی هزینه‌ها، خرید و فروش، و نوع وثیقه برای تضمین حسن اجرای کار را در اختیار بانک قرار دهند. بانک پس از بررسی اطلاعات ارائه‌شده و تعیین کل سرمایه موردنیاز، سهم بانک و شریک، نسبت سود طرفین و سایر ضوابط مربوط، در صورت وجود توجیه اقتصادی کافی، با تقاضای مشتری موافقت کرده و اقدام به انعقاد قرارداد می‌کند. در پایان هر سال مالی یا در پایان قرارداد، سود حاصل از مشارکت به نسبت سرمایه میان بانک و شریک تقسیم می‌شود. مشارکت مدنی در بانکداری همان قرارداد «شرکت» است که در متون فقهی از آن با عنوان «شرکت اموال» یا «شرکه‌العنان» یاد می‌شود.

مشارکت حقوقی نیز عبارت است از «تأمین مالی بخشی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید یا خرید بخشی از سهام شرکت‌های سهامی توسط بانک». طبق قانون، بانک‌ها از طریق مشارکت حقوقی، کمبود سرمایه شرکت‌های سهامی تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی و ساختمانی) و شرکت‌های سهامی بازرگانی و خدماتی را جبران

می‌کنند و در پایان هر دوره مالی، همانند دیگر سهامداران به نسبت سرمایه در سود شرکت سهام می‌شوند.

آنچه در حال حاضر تحت عنوان «قرارداد مشارکت» در بانک‌های جمهوری اسلامی ایران اجرا می‌شود، همان مشارکت مدنی است. زمانی که فردی برای دریافت تسهیلات مشارکتی به بانک مراجعه می‌کند، پس از ارائه طرح و توجیهات لازم مبنی بر سودآور بودن آن و بررسی کارشناسی بانک، قرارداد مشارکت میان مشتری و بانک منعقد می‌شود. در این مرحله، یک حساب مشترک با عنوان «مشارکت مدنی» در همان شعبه افتتاح می‌گردد. مشتری موظف است بخشی از سرمایه را طبق نظر بانک تأمین کند و بانک نیز مابقی سرمایه موردنیاز طرح را یکجا یا متناسب با پیشرفت طرح و در قالب اقساط به همان حساب واریز می‌نماید.

براساس دستورالعمل بانک مرکزی، بانک‌ها برای ارائه تسهیلات مشارکتی یک نرخ سود سالانه تعیین می‌کنند. نسبت این نرخ سود به کل سرمایه موردنیاز طرح، میزان سهم بانک را مشخص می‌سازد. در تنظیم قرارداد نیز مشاهده می‌شود که بانک با درج شروط مختلف ضمن عقد، تحقق همان نرخ سود سالانه را برای خود تضمین می‌کند. بنابراین، اگرچه در پایان مدت قرارداد باید بر مبنای سود واقعی حاصل شده تسویه حساب صورت گیرد، در عمل اغلب تسویه بر اساس همان نرخ سود از پیش تعیین شده انجام می‌شود. به‌طور کلی، عقود مشارکتی یکی از کاراترین شیوه‌ها برای تحقق مشارکت واقعی در نظام بانکداری بدون ربا محسوب می‌شوند و گسترش آن‌ها می‌تواند رشد، شکوفایی و توسعه اقتصادی کشور را به همراه داشته باشد. از همین رو، برخی اقتصاددانان اسلامی عقود مشارکتی را به دلیل ویژگی‌های خاص، پیشرفته‌ترین نوع معاملات در بانکداری اسلامی می‌دانند (صادقیان، شیرازی، عباسی و نیکروش، ۱۳۹۷، ص. ۴۵۲). با این حال، عملکرد فعلی عقود مشارکتی در نظام بانکی و چالش‌های شرعی آن - به‌ویژه در حوزه شناسایی و تقسیم سود - باعث شده است گروه دیگری از اندیشمندان حوزه بانکداری اسلامی، استفاده نکردن از این عقود را برای پرهیز از شبهات ربوی توصیه کنند. آنان حرکت به سمت عقود مبادله‌ای را در تخصیص منابع بانکی تجویز کرده و فاصله گرفتن

از عقود مشارکتی را به علت ناهمخوانی با کارکردهای بانکی پیشنهاد می‌کنند. این موضوع در بخش بعدی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۳. چالش‌های فقهی و اجرائی قرارداد مشارکت در بانک‌های ایران

چالش‌های فقهی مربوط به قرارداد مشارکت مدنی را می‌توان از سه منظر بررسی کرد:

(۱) چالش‌های مرتبط با ساختار بانکداری بدون ربا: در این ساختار تفاوتی میان بانک‌های تجاری (با فعالیت‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت) و بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای (با فعالیت‌های میان‌مدت و بلندمدت) در نظر گرفته نشده و تمامی عقود برای همه بانک‌ها یکسان تعریف شده است.

(۲) چالش‌های مربوط به کلیت قرارداد مشارکت: مهم‌ترین ایراد در این حوزه، تغییر ماهیت قرارداد شرکت از عقد مشارکتی به عقد مبادله‌ای دانسته می‌شود.

(۳) چالش‌های مربوط به مفاد قرارداد مشارکت: پیش از سال ۱۳۹۲ قراردادهایی که بانک‌ها برای اعطای تسهیلات در قالب عقد مشارکت تنظیم می‌کردند، یکسان نبود و اختلافاتی در مفاد آن‌ها مشاهده می‌شد. به همین دلیل و در راستای اجرای تبصره ذیل ماده ۲۳ قانون بهبود محیط کسب‌وکار مصوب ۱۳۹۰/۱۱/۱۶ مجلس شورای اسلامی، بانک مرکزی اقدام به یکنواخت‌سازی قراردادهای تسهیلات بانکی کرد. متن قرارداد جدید که در جلسه ۱۳۹۲/۶/۲۶ شورای پول و اعتبار تصویب شده بود، در تاریخ ۱۳۹۲/۰۷/۱۱ به تمامی بانک‌ها ابلاغ شد. بر این اساس، همه بانک‌های دولتی و غیردولتی (به استثنای بانک‌های قرض‌الحسنه رسالت و مهر ایران) موظف شدند برای ارائه تسهیلات در قالب عقد مشارکت از همان قرارداد مصوب بانک مرکزی استفاده کنند. این قرارداد در ماده ۲۸ تنظیم شده و علاوه بر داشتن اشکالات و چالش‌های متعدد فقهی، در مرحله اجرا نیز بانک‌ها را با مشکلات جدی روبه‌رو ساخته است.

در ادامه، جداول (۱) و (۲) به‌طور خلاصه به این چالش‌ها اشاره می‌کنند.

جدول (۱): چالش‌های فقهی^۱ قرارداد مشارکت

✓ قانون «عملیات بانکی بدون ربا» در ابتدا به‌عنوان قانونی موقت و گذرا برای عبور از دوره انتقال و رسیدن به ساختار نهایی مطلوب تدوین شده بود، اما در عمل چنین نتیجه‌ای حاصل نشد. ✓ اگرچه ساختار بانکداری بدون ربا از نظر ظاهر بر پایه قوانین شرعی تنظیم شده است، اما یکی از مشکلات اصلی در نحوه اجرای آن نهفته است. ✓ با توجه به ماهیت ساختار بانک‌ها و نحوه تشکیل و رشد آن‌ها که بیشتر با عقود مبادله‌ای سازگار است، بانک‌ها در تخصیص منابع تمایل بیشتری به استفاده از این عقود نشان داده‌اند. ✓ تعدد بیش از حد قراردادها (بیش از ۱۲ نوع عقد با ماهیت‌های متفاوت شامل غیرانتفاعی، مبادله‌ای با سود معین، مشارکتی با سود متغیر و سرمایه‌گذاری مستقیم) موجب پیچیدگی، طولانی شدن و پرهزینه شدن فرآیند آموزش کارکنان و مشتریان شده است. ✓ به دلیل فقدان اطلاعات کافی درباره نحوه کاربرد صحیح عقود، بسیاری از آن‌ها به‌صورت صوری و غیرواقعی اجرا می‌شوند. ✓ ساختار موجود تفاوتی میان بانک‌های تجاری (با فعالیت کوتاه‌مدت و میان‌مدت) و بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای (با فعالیت میان‌مدت و بلندمدت) قائل نشده و تمامی عقود را برای همه بانک‌ها یکسان در نظر گرفته است.	اشکالات ناظر به نظام بانکداری بدون ربا
✓ تغییر ماهیت شرکت از عقد مشارکتی به عقد مبادله‌ای. ✓ فقدان قصد واقعی برای تحقق عقد شرکت در بانک؛ موضوعی که بالطبع در مورد مشتری نیز محل تردید قرار می‌گیرد. ✓ در تمامی مواد و بندهای قرارداد، صرفاً منافع بانک لحاظ شده و هیچ ماده‌ای به نفع مشتری شریک پیش‌بینی نشده است.^۲	اشکالات ناظر بر کلیت قرارداد مشارکت

۱. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته این قرارداد در برخی از موارد قطعاً با اشکال فقهی مواجه است و در برخی از موارد محل شبهه است و در برخی از موارد نیز اختلافی و محل بحث فقها است. اشکالات فقهی اساسی این قرارداد بیشتر مربوط به بحث شروطی است که در ضمن این عقد لحاظ شده است. در برخی از مفاد این قرارداد شرط ضمن عقد خلاف مقتضا و ماهیت عقد شرکت و در برخی موارد مخالف موازین شرعی و فقهی است.

۲. ر ک: اشکالات مندرج در ردیف اشکالات ناظر به مفاد قرارداد مشارکت در همین جدول و همچنین ر. ک: متن قرارداد یکسان‌سازی شده مشارکت ابلاغ‌شده توسط بانک مرکزی در تاریخ ۱۳۹۲/۰۷/۱۱

✓ تعیین زمان (ماده ۶)	
✓ تعهد به تسویه حساب در سررسید (ماده ۶)	
✓ مدیریت تبرعی مشتری (ماده ۷)	
✓ تعهد به عدم افزایش سهم شرکت (ماده ۸)	
✓ سلب حق افراز (ماده ۹)	
✓ تعهد به جبران خسارت (ماده ۱۱)	اشکالات ناظر به
✓ الزام به خرید شرکت توسط مشتری (ماده ۱۲)	مفاد قرارداد
✓ مسئولیت جبران ضرر ناشی از اقدام قضائی (ماده ۱۳)	مشارکت
✓ جریمه تخلف (ماده ۱۳)	
✓ سلب حق اعتراض و اقامه دعوی در محاکم قضائی (مواد ۱۶ و ۱۷)	
✓ ارتهان قبل از ثبوت دین (ماده ۲۲)	
✓ ابهام در رهن (ماده ۲۳)	
✓ سلب حق عزل بانک از وکالت و حق ضم وکیل و امین (ماده ۲۴)	

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۲): چالش‌های اجرایی قرارداد مشارکت

✓ مشکل اطلاعات نامتقارن و بی‌اعتمادی نسبت به گزارش سود و زیان ارائه شده از سوی متقاضی.
✓ افزایش هزینه‌های بانک به دلیل ضرورت نظارت و دخالت در فعالیت‌های اقتصادی.
✓ تغییر شرایط اقتصادی و بروز ریسک‌های بازار.
✓ ناتوانی بازار پول متعارف در اجرای کامل عقود مشارکت محور.
✓ دشواری در تقویم و ارزش‌گذاری سرمایه‌های غیرنقدی.
✓ محدودیت در دسترسی به اطلاعات شرکت.
✓ ضرورت راستی‌آزمایی اطلاعات ارائه شده به بانک.
✓ مشکل در تشخیص دقیق میزان سود و زیان.
✓ ریسک «انتخاب بد» در فرایند عقد مشارکت.

منبع: (یافته‌های تحقیق)

با توجه به چالش‌های ساختار بانکداری بدون ربا و همچنین مشکلات فقهی و اجرایی عقد مشارکت، به نظر می‌رسد راه‌حل‌ها را می‌توان در دو سطح میان‌مدت و بلندمدت مطرح کرد. اساسی‌ترین پیشنهاد آن است که کارشناسان و متخصصان، با رعایت موازین و فرهنگ اسلامی و متناسب با نیازهای جامعه و شرایط بومی اقتصاد ایران،

ساختاری جدید برای بانک‌ها طراحی کنند. تحقق این هدف نیازمند آن است که بازطراحی مبتنی بر اصول و مبانی مشخصی باشد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود. با این حال، تا زمان دستیابی به این آرمان، می‌توان به‌عنوان راه‌حل‌های میان‌مدت پیشنهادهای زیر را مطرح کرد:

۱) بانک باید به کارکرد اولیه خود یعنی حفظ و نگهداری وجوه مازاد مردم و ارائه آن به متقاضیان تسهیلات (واسطه‌گری) بازگردد. در ساختار فعلی، بانک علاوه بر واسطه‌گری، به‌مثابه یک تاجر یا شرکت تجاری به فعالیت بازرگانی پرداخته و همچنین همانند یک شرکت خدماتی به ارائه خدمات مشغول است. بنابراین، برای جلوگیری از تبدیل بانک‌ها به بنگاه‌های تجاری با نرخ سود معین، باید مؤسسات قرض‌الحسنه تقویت شوند. از سوی دیگر، با توجه به اینکه ساختار کنونی بانک‌ها امکان اجرای واقعی عقود مشارکتی را ندارد، لازم است از ظرفیت این عقود در خارج از سیستم بانکی استفاده شود. در این راستا، می‌توان مؤسساتی زیرمجموعه بانک‌ها را در قالب واحدهای تولیدی و تجاری طراحی کرد تا به‌عنوان نهادهای کمک‌کار، وظیفه اجرای مشارکت واقعی در بخش گردش سرمایه و رونق کسب‌وکار را بر عهده گیرند.

۲) هرچند این مقاله و پژوهش‌های مشابه با تبیین مبانی شرعی و فقهی می‌توانند به اصلاح مجاری ورود پول به بانک‌ها کمک کنند، اما به دلیل نواقص ساختاری موجود، این اصلاح چندان کارآمد نخواهد بود. ازاین‌رو، علاوه بر اصلاح قراردادها و آموزش و توجیه کارکنان، مدیران و مشتریان، باید مجاری ورود پول به نظام بانکی تفکیک شود. در وضعیت کنونی، در بانک‌های تجاری همه انواع عقود به‌کار گرفته می‌شود، در حالی که اگر همان‌طور که بانک‌های تخصصی از سایر بانک‌ها تفکیک شده‌اند، روش‌های تجهیز و تخصیص منابع نیز تخصصی گردد، می‌توان انتظار داشت وضعیت بانک‌ها بهبود یابد.

اجرای این پیشنهاد موجب افزایش تخصیص بانک‌ها در حوزه‌های خاص و ارتقای کیفیت عملکرد آن‌ها خواهد شد. به‌عنوان نمونه، بانک‌های فعال در حوزه بازرگانی و

تجاری می‌توانند بیشتر به سمت اجرای عقود مشارکتی حرکت کنند و حتی برخی بانک‌ها تنها به مضاربه یا صرفاً به مشارکت بپردازند. این رویکرد ضمن بهبود برنامه‌ریزی در اجرا، امکان آموزش هدفمند کارکنان و مدیران و همچنین آگاهی‌بخشی به مشتریان را فراهم می‌آورد. بدیهی است که این آموزش‌های تخصصی در مورد عقود مشارکتی یا برخی از انواع آن، منافاتی با ضرورت آشنایی کلی کارکنان و مدیران بانک‌ها با سایر عقود بانکی ندارد.

۳-۳. مبانی کلی بازطراحی نظام بانکی (در حیطه عقد مشارکت)

با توجه به مباحث پیشین، تطبیق قرارداد شرکت با وضعیت کنونی نظام بانکداری ایران نشان می‌دهد که این نظام، دست‌کم در حوزه عقد مشارکت، با اشکالات و کاستی‌های فراوانی روبه‌رو است. آنچه امروز در بانک‌های ایران تحت عنوان «قرارداد مشارکت مدنی» اجرا می‌شود، با شأن بانکداری اسلامی همخوانی ندارد. پرسش اصلی این است که با وجود این مشکلات، الگوی مطلوب برای طراحی عقد مشارکت در نظام بانکداری اسلامی ایران چه باید باشد؟

البته باید توجه داشت که این مقاله رویکردی فقهی دارد و هدف آن طراحی یک نظام اقتصادی به معنای خاص نیست؛ بلکه تمرکز آن بر تبیین مبانی و ضوابط کلی برای بازسازی عقد مشارکت یا نظام مشارکت در چارچوب بانکداری ایران است. با این حال، چنانچه بازطراحی کلی در کل نظام بانکی انجام گیرد، می‌توان این مبانی را به سایر ابعاد آن نیز تعمیم داد.

این مبانی به‌طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. مبانی ایجابی

۲. مبانی سلبی

شایان ذکر است که این مبانی از طریق مطالعه منابع و متون اسلامی و به شیوه استقرایی استخراج شده‌اند و متناسب با اشکالات مطرح‌شده در جداول (۱) و (۲) هستند. بنابراین، اصول کلی منحصر به این موارد نیست و امکان دستیابی به نکات دیگر از طریق پژوهش‌های عمیق‌تر وجود دارد.

نکته مهم آن است که بانک‌ها امروزه بخش مهمی از نظام اقتصادی جوامع مسلمان را تشکیل می‌دهند. معاملات بانکی دیگر ماهیتی صرفاً دوجانبه (بین‌الاثیننی) ندارند، بلکه در قالب نهادی کلان با حضور افراد متعدد صورت می‌گیرند. از این رو، تصمیم‌گیری درباره بانک‌ها بر عهده حکومت است، حتی اگر بانک‌ها خصوصی باشند. به همین دلیل، تصمیمات حکومت درباره بانک‌ها نافذ بوده و حکومت در این زمینه وظایفی چون قانون‌گذاری، تدوین دستورالعمل‌های اجرایی، نظارت بر حسن اجرای قوانین و حمایت از بانک‌ها را بر عهده دارد. بنابراین، در جامعه اسلامی، حکومت متصدی اصلی قانون‌گذاری در حوزه بانکداری است و باید اقدام به بازطراحی نظام عقد مشارکت در بانکداری اسلامی ایران نماید.

۴. مبانی ایجابی

۴-۱. عدالت اقتصادی

درباره تعریف عدل و عدالت میان صاحب‌نظران اختلاف نظر فراوان وجود دارد؛ اما مقصود از عدالت در این مقاله، رعایت تساوی در امکان استفاده از منابع و ایجاد توازن حداکثری - در حد امکان - میان همه اقشار جامعه اسلامی است. این معنا از عدالت، یکی از مهم‌ترین برداشت‌ها از این مفهوم است که از روایات متعدد، به‌ویژه سخنان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه به‌روشنی قابل استنباط است. برخی صاحب‌نظران بر این باورند که چون نظام تکوین بر مبنای حق و عدل استوار است، هرگونه تصرف انسان‌ها بر اموال باید مبتنی بر حق و عدل باشد و در غیر این صورت، ظالمانه خواهد بود.

آنچه در بحث عدالت اجتماعی اهمیت دارد، تساوی افراد در برابر قانون و بهره‌مندی یکسان آنان از امکانات جامعه است. علاوه بر این، عدالت اجتماعی منوط به تعیین موازین و شئون لازم‌الرعاایه‌ای است که متضمن حفظ شأن و هویت هر فرد، همزمان با پاسداشت شأن و هویت جامعه باشد (عیوضلو، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۴).

بنابراین می‌توان گفت عدالت اجتماعی یکی از مهم‌ترین اصول حاکم بر نظام تعلیم اسلام و روابط اجتماعی در جامعه مسلمان است. اهمیت این موضوع چنان است که در

بیش از ۵۰ آیه قرآن کریم به آن پرداخته شده است. خداوند متعال در قرآن کریم دستور به اجرای عدالت داده و می‌فرماید: «اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى» (مائده/ ۸)، و در جای دیگر می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل/ ۹۰). همچنین خداوند هدف اصلی ارسال پیامبران و نزول کتاب‌های آسمانی را اقامه قسط دانسته و می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید/ ۲۵). علامه طباطبائی ذیل این آیه، با تقسیم عدالت به عدالت انسانی فی‌نفسه و عدالت اجتماعی، تأکید می‌کند که هرچند لفظ عدالت مطلق است، اما ظاهر سیاق آیه نشان می‌دهد مقصود، عدالت اجتماعی است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص. ۳۳۰).

در روایات نیز تعبیرهای گوناگونی درباره عدالت آمده است: عدالت مایه حیات جوامع، دوام قدرت، نفوذ حکم حاکم، حفاظت و ثبات دولت‌ها، استحکام بنیادها، عزت انسان، پیروزی بر دشمنان، افزایش برکات، نزول رحمت الهی، آبادانی و اصلاح امور مردم دانسته شده است. ایجاد دولت عادل واجب شمرده شده و برپایی عدالت در شهرها موجب روشنی چشم حاکمان، عزت والیان، استواری سیاست و اطاعت مردم معرفی شده است (نک: حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۶). بنابراین، لزوم وجود عدالت اجتماعی در متون روایی تا حد تواتر اثبات شده است.

عدالت اجتماعی در حوزه‌های گوناگونی همچون عدالت سیاسی و عدالت قانونی قابل تصور است، اما یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های آن در جامعه اسلامی، عدالت اقتصادی است. اهمیت عدالت اقتصادی تا حدی است که می‌تواند به‌عنوان یک قاعده فقهی در استنباط احکام شرعی نیز به‌کار رود (سلیمانی و راغبی، ۱۳۹۸، ص. ۳۳؛ حسینی و حسینی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۳). از این رو، نخستین و مهم‌ترین اصل در بازطراحی نظام بانکی آن است که قواعد و قوانین حاکم بر بانک‌ها به گونه‌ای تنظیم شوند که منجر به ظلم یا نادیده‌گرفتن حقوق یکی از طرفین نشوند و تا حد امکان توازن میان حقوق و تکالیف رعایت شود. این در حالی است که در وضعیت کنونی قراردادهای مشارکت، تقریباً تمامی مفاد قرارداد به نفع بانک تنظیم شده است.

۴-۱-۱. تداول و گردش اموال

این اصل نیز از اصول مهم در نظام اقتصادی اسلام و برگرفته از تعالیم قرآن کریم است. خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر/۷). این آیه درباره نحوه تقسیم فیه است و نکته مورد نظر در آن، جایی است که خداوند هدف از این تقسیم را جلوگیری از «دوله» میان اغنیا معرفی می‌کند. بر اساس تفاسیر معتبر شیعه، واژه «دوله» به معنای نعمتی است که میان گروهی دست‌به‌دست می‌شود (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص. ۵۶۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص. ۳۹۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص. ۲۰۴). امیرالمؤمنین (ع) نیز در یکی از خطبه‌های خود به این سیره خویش در پرداخت‌های مالی به مردم اشاره کرده است (کلینی، ۴۰۷ق، ج ۸، ص. ۶۱).

مضمون این اصل آن است که در جامعه اسلامی نباید شرایط به‌گونه‌ای باشد که گردش مالی تنها در اختیار گروهی خاص یا در جهتی محدود قرار گیرد. علامه جعفری این آیه را نمونه‌ای از آیاتی دانسته که علت و نتیجه پرداخت‌های مالی و انفاق مردم را در راستای ریشه‌کن کردن فقر در جامعه اسلامی و حتی در سطح جهانی تبیین می‌کند (جعفری تبریزی، ۱۴۱۹ق، ص. ۵۸).

شهید صدر نیز، بر اساس این آیه، جلوگیری از تمرکز ثروت را یکی از ابزارهای تشریعی اسلام برای رشد تولید معرفی کرده و در نظریه «توازن اجتماعی در اقتصاد اسلامی» به این اصل تصریح کرده است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص. ۶۲۸). وی این وظیفه را متوجه دولت و حکومت در جامعه اسلامی می‌داند؛ چنان‌که برخی معاصران همچون آیت‌الله هاشمی شاهرودی و آیت‌الله گیلانی نیز بر آن تأکید کرده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۳۷۶؛ جمعی از مؤلفان، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۰۵).

برخی صاحب‌نظران نیز براساس این اصل معتقدند حکومت اسلامی نباید انحصارات اقتصادی را ایجاد یا تقویت کند، بلکه باید شرایطی فراهم شود که جریان فعالیت‌های اقتصادی و گردش ثروت به شکلی سالم در میان همه اقشار جامعه صورت گیرد. در غیر

این صورت، جامعه محکوم به نابودی و هلاکت تاریخی خواهد بود (عیوضلو، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۸).

در بازننگری و بازطراحی نظام مشارکت، شرایط اعطای وام و تسهیلات توسط حکومت باید به‌گونه‌ای طراحی شود که دریافت این تسهیلات منحصر به افراد توانمند و ثروتمند نشود و اقشار ضعیف‌تر جامعه از آن محروم نگردند. نمونه بارز این مسئله در قراردادهای مشارکت بانکی آن است که اگر حداقل سود پیش‌بینی شده برای پروژه‌ها کمتر از سطح معینی باشد، بانک‌ها از ارائه تسهیلات خودداری می‌کنند. این امر سبب می‌شود پروژه‌هایی با سود انتظاری کمتر عملاً از دریافت تسهیلات بازمانند و وام‌ها تنها به طرح‌های خاصی اختصاص یابد؛ موضوعی که برخلاف اصل قرآنی عدالت و جلوگیری از تمرکز ثروت است. از این رو، در طراحی نظام مشارکت باید جایگاه پروژه‌هایی با سود انتظاری پایین‌تر مشخص شود و راهکاری متناسب برای آن‌ها پیش‌بینی گردد. به نظر می‌رسد با تحقق مشارکت واقعی در بانکداری، این نقیصه برطرف خواهد شد.

از سوی دیگر، برای حفظ حقوق صاحبان سرمایه در بانک و جلوگیری از تضییع اموال آن، می‌توان بدون اعمال محدودیت در مقدار یا حجم سرمایه متقاضیان، از ابزارهای متنوع تضمین استفاده کرد؛ ابزارهایی همچون حساب یارانه یا سهام عدالت - مشروط بر آنکه خود این ضمانت‌ها موجب بروز معضل جدید نشوند. این اقدام می‌تواند از اتلاف سرمایه‌های بانک توسط مشتریان جلوگیری کند.

۴-۱-۲. مقتضای عقد

یکی از اصول مهم در بازطراحی نظام بانکی آن است که عقد مشارکت به‌گونه‌ای تنظیم نشود که مقتضای ذاتی شرکت تغییر یافته و ماهیت آن از یک عقد مشارکتی به عقد مبادله‌ای بدل شود. از اساسی‌ترین لوازم عقد شرکت - که به قوام آن از نظر عرف نیز اعتبار می‌بخشد - مشارکت واقعی در سود و زیان است. تا جایی که برخی از فقهای معاصر، در تعریف عقد شرکت، عنصر اصلی و مایه قوام آن را قصد طرفین بر مساهمت و مشارکت ابتدایی در سود و زیان دانسته‌اند (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، ص. ۲۰).

بنابراین، نظامی که در بانک‌ها برای عقد مشارکت طراحی می‌شود نباید به نحوی باشد که تمام زیان بر عهده یک طرف قرار گیرد و طرف دیگر با تمسک به شیوه‌های گوناگون یا شروط ضمن عقد، از تحمل ضرر شانه خالی کند. زیرا ریسک‌پذیری و تحمل ضرر احتمالی از لوازم مشارکت واقعی در سود و زیان، و در نتیجه از مقومات اساسی عقد شرکت است.

۴-۱-۳. رعایت احترام عمل مسلمان

این مسئله به‌عنوان یکی از قواعد فقهی که فقها در فقه مطرح کرده‌اند، باید در بازنگری و بازطراحی نظام مشارکتی در بانک‌ها مورد توجه قرار گیرد. این قاعده در حقیقت از لوازم و اقتضائات قاعده احترام مال مسلمان است.

مضمون این قاعده آن است که اصل در اموال، منافع و اعمالی که به‌طور مشروع متعلق به انسان است، آن است که این موارد بدون اذن او از اختیارش خارج نشود و دیگری نیز بدون اجازه او در آن‌ها تصرف نکند. دلیل این اصل، بنای عقلا - اعم از متدین و غیرمتدین - است. همچنین ادله و روایات شرعی همچون «حرمة مال المسلم كحرمة دمه» و «لا یحل لأحد أن یتصرف فی مال غیره بغیر اذنه» مؤید و امضاکننده همین بنای عقلا هستند؛ زیرا بر اساس درک عقلا، اموال، منافع و اعمال مردم محترم است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص. ۲۱۸).

بر همین اساس، قرارداد مشارکت باید به‌گونه‌ای تنظیم شود که عمل و منافع حاصل از آن - هرچند اندک - مورد توجه قرار گیرد و نادیده گرفته نشود؛ نه اینکه در ضمن قرارداد، شرطی چون مدیریت تبرعی مشتری بر شرکت گنجانده شود.

۴-۱-۴. تبعیت نمو از اصل

این اصل نیز از اصول پذیرفته‌شده در فقه است، تا آنجا که برخی از فقهای معاصر آن را در حد یک قاعده فقهی مطرح کرده‌اند (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ص. ۸۱). بر اساس این اصل، نماء - چه منفصل و چه متصل - تابع اصل مال است.

کاربرد این قاعده در بحث ما، در نحوه تقسیم سود و زیان میان شرکاست. قرارداد مشارکت نباید به‌گونه‌ای طراحی شود که یکی از شرکا سهمی کمتر از میزان سود حاصل

از سرمایه خود دریافت کند. به عبارت دیگر، اگر سودی به دست آید، هر شریک باید به نسبت سهم خود در شرکت از آن بهره‌مند گردد و در صورت عدم تحقق سود یا بروز زیان نیز نباید به هر طریق، از جمله شروط ضمن عقد، یکی از طرفین از تحمل ضرر شانه خالی کند یا سهم بیشتری نسبت به سرمایه خود از سود دریافت نماید. همچنین آنچه در حال حاضر تحت عنوان «سود علی الحساب» در بانک‌ها مبنای پرداخت‌های ماهانه پیش از پایان مدت قرارداد قرار گرفته است، باید با همین قاعده سنجیده و ارزیابی شود.

۴-۱-۵. مصالح نظام اسلامی

مصلحت معانی و ابعاد گوناگونی دارد. لغویان برای آن معانی متعددی ذکر کرده‌اند. برخی محققان بر این باورند که بهترین معنا از میان تعابیر یادشده - همچون خیر، خوشایند، لذت، علاقه، بهبودی، سود، نعمت، علت و حکمت - همان معنای منفعت است (موسوی، ۱۳۹۴، ص. ۴۱).

فقه‌ها نیز در تعریف مصلحت اختلاف نظر دارند. میرزای قمی در تعریف آن می‌گوید: «فالمراد بالمصلحة دفع ضرر أو جلب منفعة للدين أو الدنيا» (میرزای قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص. ۲۰۸). صاحب جواهر نیز در بحث ولایت وصی و لزوم رعایت مصلحت در تصرفات او، مصلحت را شامل مصالح دنیوی و اخروی می‌داند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص. ۳۲۲).

از دیدگاه امام خمینی (ره)، مصلحت به معنای منافی است که به عموم مردم بازگردد، حتی اگر این منفعت به صورت غیرمستقیم باشد. بر اساس این تعریف، ملاک تحقق مفهوم مصلحت آن است که منافع آن جنبه عمومی داشته باشد، گرچه همه افراد نتوانند به طور مستقیم از آن بهره‌مند شوند (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹).

نکته مشترک در تمامی این تعاریف آن است که مصلحت هم به جنبه‌های دنیوی و هم به جنبه‌های اخروی نظر دارد. این نکته در کلام مولای متقیان، امام علی (ع)، نیز مشهود است (نهج البلاغه، نسخه صبحی صالح، خطبه ۲۱۲، ص. ۳۲۹).

برخی محققان معتقدند مصلحت در فقه شیعه به دو گونه قابل تصور است:

الف) مصلحت به عنوان شرط اجرای حکم ثابت، که از آن با عنوان «مصلحت اجرائیه» یاد می‌شود. در این معنا، حاکم اسلامی باید در تشخیص مصادیق احکام و در مقام اجرا، رعایت مصلحت را مدنظر قرار دهد.

ب) مصلحت به عنوان مبنای تغییر احکام شرع؛ در این کاربرد، مصلحت نه در مقام جعل حکم شرعی - همانند دیدگاه عامه - و نه در مقام اجرای حکم همچون مصلحت اجرائیه، بلکه در مقام تبدل و تغییر احکام شرعی مطرح می‌شود (موسوی، ۱۳۹۴، صص. ۴۴-۴۵).

آنچه در بحث ما بیشتر مورد توجه است، معنای نخست یعنی مصلحت اجرائیه است. در این معنا، یکی از مهم‌ترین ضوابط در اجرای مصالح، توجه به قاعده اهم و مهم است؛ چراکه مصلحت در حوزه اجرای احکام ضوابط مشخصی دارد و رعایت این قاعده از اساسی‌ترین آن‌هاست.

از این رو، می‌توان گفت مصلحت مبنای همه تصمیم‌گیری‌های کلان در جامعه اسلامی است؛ و چون بانک‌ها امروز یکی از نهادهای کلان و تأثیرگذار در اقتصاد جوامع به شمار می‌آیند، مشمول همین ضابطه هستند. بنابراین، علاوه بر آنکه سیاست‌گذاری بانک‌ها در حوزه مشارکت نباید از مصالح عمومی نظام فراتر رود، در زمینه‌های قانون‌گذاری، تدوین دستورالعمل‌های اجرایی، نظام‌سازی و نیز اجرای قوانین توسط بانک‌ها، رعایت مصالح نظام جمهوری اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است.

برای نمونه، انعقاد عقد شرکت به‌طور کلی جایز است؛ اما اگر چنین قراردادی برای جامعه اسلامی منفعتی در پی نداشته باشد، یا منجر به آبادانی کشور و رفع چالش‌های اقتصادی نشود - به‌ویژه در مواردی که بانک‌ها با طرف‌های خارجی قرارداد می‌بندند - رعایت مصلحت نظام اقتضا می‌کند از انعقاد آن خودداری شود. همچنین در مواردی که بانک‌ها میان دو یا چند قرارداد اختیار انتخاب دارند، باید با لحاظ قاعده اهم و مهم، تصمیمی اتخاذ شود که بیشترین مصلحت و منفعت را برای نظام اسلامی به همراه داشته باشد.

۴-۱-۶. اعتبارسنجی قبل از اعطای تسهیلات

یکی از موارد مهم در رعایت مصالح جامعه اسلامی در حوزه اجرای عقد مشارکت بانکی، اعتبارسنجی متقاضیان پیش از اعطای تسهیلات است.

در منابع دینی نیز بر ضرورت احراز صلاحیت افراد پیش از سپردن مال به آنان تأکید شده است. به عنوان نمونه، در آیه ۳ سوره نساء^۱ سفارش شده است که «اموال خود را به دست سفیهان نسپارید». همچنین در آیه ۶ همین سوره^۲ آمده است که اگر یتیمان توانایی به کارگیری اموال خود را ندارند و به سن رشد نرسیده‌اند، اموالشان به آنان تحویل داده نشود.

در حدیثی صحیح‌السند در اصول کافی نیز آمده است: اسماعیل، فرزند امام صادق(ع)، مقداری دینار داشت و مردی از قریش قصد سفر تجاری به یمن داشت. اسماعیل از امام صادق(ع) مشورت خواست تا سرمایه‌اش را در اختیار آن مرد بگذارد یا خیر. حضرت به دلیل شراب‌خواری آن مرد، او را از این کار بازداشتند. اما اسماعیل به توصیه پدر توجه نکرد و دینارهایش را به آن مرد سپرد. آن مرد سرمایه را از بین برد و چیزی بازنگرداند. همان سال، امام صادق(ع) همراه اسماعیل به حج رفتند. اسماعیل در حال طواف از خداوند پاداش و عوض سرمایه از دست‌رفته را طلب می‌کرد. امام صادق(ع) به او فرمودند: «ساکت باش پسر! به خدا سوگند، نه تو بر خدا حجتی داری و نه مستحق اجر و عوض هستی؛ چراکه به تو رسیده بود که او شراب می‌نوشد و با این حال به او اعتماد کردی» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۲۹۹).

از مضمون آیات و روایات یادشده و نمونه‌های مشابه می‌توان دریافت که پیش از سپردن مال به دیگران، باید صلاحیت آنان برای دریافت و به کارگیری مال احراز شود. اعتبارسنجی پیش از اعطای تسهیلات نیز از مصادیق همین اصل به شمار می‌آید. با توجه به این نکته و با الزام بانک‌ها به انجام اعتبارسنجی، بسیاری از مشکلات موجود در نظام

۱. (وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا) اموالتان را، که خداوند وسیله‌ی قوام زندگی شما قرار داده، به دست سفیهان نسپارید.

۲. (فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ) پس اگر در آنان رشد لازم را یافتید اموالشان را به خودشان بدهید.

بانکی - همچون ریسک انتخاب نادرست (انتخاب بد) - کاهش یافته یا برطرف خواهد شد.

۴-۱-۲. امکان‌سنجی اقتصادی طرح‌های مشارکتی

یکی دیگر از نکات مهم - علاوه بر اعتبارسنجی اشخاص که در اصل پیشین ذکر شد - ضرورت امکان‌سنجی اقتصادی و فنی پروژه‌های مشارکتی پیشنهادشده توسط متقاضیان تسهیلات در قالب عقد شرکت است. از آنجا که بانک‌ها عملاً توانایی و سازوکار اجرای مستقیم این امر را ندارند، می‌توان این وظیفه را به شرکت‌هایی بیرون از بانک یا شرکت‌های وابسته و تحت نظارت بانک واگذار کرد. رعایت این اصل موجب می‌شود بانک‌ها کمتر در معرض ریسک انتخاب نادرست (انتخاب بد) قرار گیرند و در نتیجه احتمال اتلاف منابع بانکی کاهش یابد.

۴-۲. مبانی سلبی

۴-۲-۱. نفی ربا

یکی از اساسی‌ترین اصول حاکم بر کل نظام مالی اسلام - و وجه تمایز بنیادین میان بانکداری اسلامی و غیراسلامی - اصل حرمت ربا است. اهمیت این موضوع تا آنجاست که خداوند متعال به صراحت ربا را تحریم کرده و می‌فرماید: «أَحْلَ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا» (بقره/ ۲۷۵).

همچنین در آیه‌ای دیگر کسانی را که از ترک ربا خودداری کنند به جنگ با خدا و رسول فراخوانده و می‌فرماید: «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ» (بقره/ ۲۷۹). همین تعبیر، به‌تنهایی بیانگر نهایت اهمیت این مسئله در شریعت اسلام است. از این رو، در بازطراحی نظام مشارکت باید دقت شود که سازوکار آن به هیچ‌وجه منجر به تحقق ربا نشود. افزون بر این، با توجه به حساسیت بالای جامعه اسلامی نسبت به این موضوع، لازم است حتی از مواردی که می‌تواند شبهه ربوی ایجاد کند نیز پرهیز شود. برای نمونه، نباید ضوابط و شرایط قراردادها به گونه‌ای تنظیم شود که در عمل، در ازای پرداخت پول، سود معین و تضمین‌شده‌ای از همان پول مطالبه گردد.

۴-۲-۲. نفی ظلم

نقطه مقابل عدالت، ظلم است. در بیش از ۴۳۰ آیه قرآن کریم، ظلم به شدت نکوهش شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ» (شعراء/ ۲۲۷).

مفهوم ظلم در این آیه، همه انواع ظلم سیاسی، قضایی، اجتماعی، اخلاقی، فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی، مالی و معیشتی را دربرمی‌گیرد (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۶، ص. ۸). در روایات نیز قبح ظلم به‌طور متواتر مورد تأکید قرار گرفته است؛ با تعبیراتی نظیر «بزرگ‌ترین جرم و گناه بودن»، «از بزرگ‌ترین معاصی بودن» و «معاقب بودن ظالم در روز قیامت» (نک: تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۱۷). همچنین امیرالمؤمنین (ع) فرموده‌اند: «از لوازم عدل، پرهیز از ظلم است» (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۶، ص. ۵۲۴) که خود نشان‌دهنده شدت قبح ظلم و اهمیت اجتناب از آن است.

بر این اساس، ضوابط طراحی‌شده برای نظام مشارکت باید به‌گونه‌ای باشد که هیچ‌گونه ظلمی در آن وجود نداشته باشد. نفی ظلم در بازنگری و طراحی قراردادها نباید یک‌طرفه تلقی شود؛ به این معنا که نه حقوق مشتریان و متقاضیان تسهیلات نادیده گرفته شود و نه اموال بانک - که متعلق به مردم و صاحبان سرمایه است - در معرض خطر و تلف قرار گیرد.

با توجه به چالش‌هایی که در بخش‌های پیشین مقاله ذکر شد، آنچه در قراردادهای مشارکت کنونی مشاهده می‌شود آن است که برای جلوگیری از اتلاف سرمایه بانک، برخی شروط به‌صورت ظالمانه و یک‌جانبه به نفع بانک تنظیم شده است؛ برای نمونه، سلب حق اعتراض و اقامه دعوی در دادگاه از دریافت‌کننده تسهیلات، یا واگذاری جبران ضرر ناشی از اقدام قضایی به عهده او. این شروط عملاً به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که گیرنده تسهیلات حتی در صورت تضییع حق خویش، انگیزه‌ای برای پیگیری قضایی نداشته باشد.

۴-۲-۳. نفی غرر

قاعده نفی غرر از قواعد عام و حاکم بر تمامی معاملات است. مبنا و مستند اصلی این قاعده، حدیث نبوی معروف «نهی از بیع غرر» است. این روایت در برخی منابع روایی

شیعه نیز نقل شده است؛ ابن حَیَوَن تمیمی مغربی آن را در دعائم الاسلام ذکر کرده (مغربی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص. ۲۱) و شیخ صدوق نیز در عیون در کنار نهی از بیع مضطر آورده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۴۶). این حدیث در میان فقها شهرتی فراگیر دارد و در موارد متعدد به آن استدلال شده است (برای نمونه نک: طوسی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص. ۵۵)؛ تا آنجا که ملا احمد نراقی استناد به قاعده غرر را از قواعد مسلّم و اجماعی دانسته است (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۳).

فقها در معنای غرر اختلاف نظر دارند. شیخ انصاری پس از بررسی معانی لغوی، غرر را در حدیث به معنای مخاطره می‌داند و می‌گوید: «اولی آن است که بگوییم نهی شارع برای بستن باب مخاطره‌ای است که منجر به نزاع و اختلاف در معاملات می‌شود» (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص. ۱۸۲). امام خمینی (ره) نیز معنای اصلی غرر را خدعه می‌داند و معتقد است سایر معانی مطرح شده از سوی لغویان و فقها به همین معنا بازمی‌گردد و در حدیث نبوی نیز مناسب‌ترین معنا همان خدعه است (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، صص. ۲۹۶-۲۹۸). ملا احمد نراقی نیز غالب موارد غرر را در سه مورد خلاصه کرده است:

- ۱) خطر به اعتبار عدم وثوق به امکان تسلیم،
- ۲) خطر به اعتبار عدم وثوق به تحقق وجود خارجی،
- ۳) خطر به اعتبار جهل نسبت به مقدار، جنس یا وصف یکی از عوضین، به گونه‌ای که معلوم نیست ثمن در برابر چه چیزی پرداخت می‌شود (نراقی، ۱۴۱۷ق، صص. ۹۳-۹۴).

در بحث ما، معنای سوم یعنی غرر ناشی از ابهام در عوضین کاربرد بیشتری دارد.

بر این اساس، نفی غرر یکی از مبانی مهم برای تمام معاملات در فقه اسلامی است. به همین دلیل، برای جلوگیری از اختلافات بعدی، وجود هرگونه غرر در قراردادها ممنوع است و اگر در متن قرارداد یا شروط ضمن آن امری وجود داشته باشد که موجب غرر شود، چنین شرط یا قراردادی پذیرفته نیست. به نظر می‌رسد آنچه در ماده ۱۳ قرارداد شرکت - در خصوص رهن - آمده، سبب غرری شدن این قرارداد می‌شود. بنابراین در

بازطراحی نظام مشارکت باید از هرگونه ضابطه‌ای که منجر به جهل و ابهام در جنس یا نوع عوضین یا زمینه‌ساز فریبکاری و سوءاستفاده شود، به‌طور جدی اجتناب گردد.

۴-۲-۴. نفی ضرر

قاعده نفی ضرر یکی از مهم‌ترین قواعد فقهی است که مباحث فراوانی پیرامون آن میان فقها مطرح شده است؛ هرچند ورود تفصیلی به آن در این مجال ممکن نیست. آنچه به بحث ما مربوط می‌شود این است که، اولاً این قاعده به معنای اخبار شارع از عدم جعل حکم ضرری (چه تکلیفی و چه وضعی) و نیز حکم شارع به انتفای موضوع ضرری با عنایت و ادعای عدم جعل حکم برای آن است (مشکینی، ۱۴۱۶ق، ص. ۲۰۳). بنابراین، شمول این قاعده هم احکام شرعی و هم موضوعات خارجی را دربرمی‌گیرد (محقق داماد، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص. ۱۵۰).

بر اساس این قاعده، برای دفع ضرر از خود، اضرار به دیگری جایز نیست (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۲۳۸). برخی محققان نیز تأکید کرده‌اند که قلمرو قاعده نفی ضرر فراتر از زیان‌های مالی است و همه رفتارهایی را شامل می‌شود که از نظر عرف و عقلا به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب سلب حقی از حقوق انسان‌ها یا سبب آسیب و سوءحال آنان گردد؛ خواه این ضررها شخصی باشد یا نوعی، مالی باشد یا غیرمالی (کرمی و پورمند، ۱۳۹۰، ص. ۲۹). برای نمونه، سلب حق کار یا سلب آزادی انتخاب شغل از افراد جامعه نیز از مصادیق این ضررها به شمار می‌رود (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۱ق، ج ۵، ص. ۴۵۱).

قانون مدنی ایران نیز در تعارض میان اعمال حق و قاعده «لا ضرر»، حاکمیت این قاعده را پذیرفته است. به‌عنوان مثال:

- اجبار شریک به تعمیر دیوار مشترک در صورتی که دفع ضرر به طریق دیگری ممکن نباشد، مجاز شناخته شده است (ماده ۱۱۴).
- تصرف در حریم برای جلوگیری از ضرر به صاحب حریم ممنوع شده و میزان آن به اندازه‌ای تعیین گردیده که برای دفع ضرر کافی باشد (مواد ۱۳۸ و ۱۳۹).

- تقسیم مال مشترک، اگر متضمن ضرر شریک باشد، بدون رضایت شریک متضرر ممنوع است (مواد ۵۹۱ و ۵۹۲) (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۶۱-۱۶۲).

بنابراین، در نظامی که برای عقد مشارکت طراحی می‌شود باید این اصل رعایت شود که محروم کردن شرکا از حقوق طبیعی آنان، خلاف موازین است و هر شرطی که به سلب این حقوق منجر شود، مصداق ضرر و به موجب قاعده، باطل خواهد بود. نمونه بارز این امر، شروطی همچون سلب حق اقامه دعوی یا سلب اختیار وکیل گرفتن است که پیش‌تر بدان اشاره شد.

۴-۲-۵. نفی اکل مال به باطل

این اصل برگرفته از آیه شریفه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» (نساء / ۲۹) است. در این آیه، خداوند متعال مؤمنان را از «اکل مال به باطل» نهی کرده است. مقصود از «اکل» در این آیه، تصرف و مقصود از «باطل»، سبب باطل است. بنابراین، این نهی شامل همه مواردی می‌شود که شارع آن‌ها را مجاز ندانسته است؛ مانند غصب، سرقت، خیانت و عقود فاسد. علت به‌کارگیری واژه «اکل» - با وجود آنکه شامل همه تصرفات می‌شود - این است که خوردن (اکل) بزرگ‌ترین بهره‌برداری از مال است؛ لذا این تعبیر از باب ذکر ملزوم و اراده لازم به کار رفته است (سیوری حلی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۳۳؛ اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۲۷).

فقه‌ها در بسیاری از موارد با استناد به قاعده «اکل مال به باطل» حکم به حرمت و بطلان معامله کرده‌اند. برخی از این موارد عبارت‌اند از:

- معاملاتی که موضوع آن فاقد منفعت حلال و مالیت است،
- معاملاتی که موجب تضییع حقوق دیگران می‌شود،
- معاملات مستلزم ضرر و زیان،
- قراردادهای مبتنی بر فریبکاری و تحمیق (غرر)،
- معاملات مرتبط با فساد و فحشاء،
- دریافت اجرت بر انجام واجبات،
- قراردادهای لغو و لهو،

- معاملاتی که مال از طریق تضعیف نظام اسلامی به دست می‌آید (اسماعیلی، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۸).

همان‌طور که از معنای آیه برمی‌آید، عقود فاسد نیز از مصادیق نهی این آیه هستند. براساس نظر مشهور فقها، شروط فاسد نیز مفسد عقد به شمار می‌روند. بنابراین، در طراحی نظام مشارکت باید از تعیین هرگونه شرط یا ضابطه‌ای که موجب فساد عقد می‌شود اجتناب گردد. همچنین باید از گنجاندن ضوابطی که منجر به تضییع حقوق شرکا می‌شود - مانند شرط مدیریت تبرعی مشتری بر اموال شرکت (ماده ۷) - پرهیز شود.

۴-۲-۶. نفی عسر و حرج

قاعده نفی عسر و حرج از قواعد مهم و کاربردی فقه است که علاوه بر جایگاه فقهی، یک اصل فطری نیز به شمار می‌رود. بر اساس این قاعده:

(۱) در شریعت، هیچ حکمی که برای عموم مردم سخت و مشقت‌بار باشد جعل نشده است.

(۲) هر حکمی که در مرحله اجرا موجب مشقتی گردد که عادتاً غیرقابل تحمل است، منجز و لازم‌الاجرا نخواهد بود.

تشخیص این مشقت بر عهده عرف است. رسالت این قاعده، از دیدگاه فقها، تسهیل امور، برطرف کردن دشواری‌ها و ارائه راه‌حل‌های متناسب با شرایط خاص انسان‌هاست. به‌عنوان نمونه، اگر پس از انعقاد قرارداد اقتصادی یکی از طرفین بلافاصله دچار پشیمانی شود و ادامه معامله برای او عسر و حرج به همراه داشته باشد، اسلام اجازه می‌دهد که معامله را یک‌طرفه فسخ کند (کرمی و پورمند، ۱۳۹۰، ص. ۳۷-۴۳).

از جمله کاربردهای این قاعده در فقه، بحث قرض است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ» (بقره/ ۲۸۰). براساس این آیه، اگر پرداخت بدهی موجب سختی و مشقت فوق‌العاده برای بدهکار گردد، تکلیف او به ادای دین ساقط است و طلبکار موظف است به او مهلت دهد. امام خمینی (ره) نیز در تحریر الوسیله، مسأله ۱۶ از احکام دین، می‌فرماید: «همان‌طور که ادای دین بر کسی که در مشقت و تنگنا قرار

دارد واجب نیست، بر طلبکار نیز حرام است در مطالبه دین خود بر بدهکار سخت بگیرد، بلکه واجب است تا رفع مشکل به او مهلت دهد» (موسوی خمینی، بی تا، ج ۱، ص. ۶۵۱). با این حال، آنچه در نظام بانکی کنونی مشاهده می‌شود - اخذ جریمه دیرکرد حتی در شرایطی که مشتری یا شریک دچار عسر و حرج است و توان پرداخت دین را ندارد - خلاف این آموزه قرآنی و قاعده فقهی است. بنابراین، در طراحی نظام مشارکت باید این اصل رعایت شود که در شرایط خاص، ادامه قرارداد برای برخی شرکا موجب عسر و حرج می‌شود؛ لذا لازم است امکان و راهکاری برای فسخ قرارداد در چنین مواردی پیش‌بینی شود، نه آنکه با شروط ضمن عقد، حق فسخ از شرکا سلب گردد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در نتیجه بررسی‌های انجام‌شده درباره قرارداد مشارکت موجود در بانک‌های ایران، مشخص شد که:

۱) قرارداد یکسان‌سازی‌شده ابلاغی بانک مرکزی در همه بانک‌ها عملاً اجرا نمی‌شود.

۲) همین قرارداد و نیز قراردادهای رایج بانکی دارای اشکالات متعدد فقهی هستند.

در بخش «نکات کلی چالش‌های فقهی»، مهم‌ترین و اساسی‌ترین اشکال این قرارداد، تبدیل ماهیت فقهی عقد شرکت از عقد مشارکتی به عقد مبادله‌ای دانسته شد. همچنین در نقد مواد قرارداد، ۱۵ اشکال فقهی بر مفاد آن مطرح گردید که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مواردی چون: مدیریت تبرعی مشتری بر اموال شرکت، تعهد به جبران خسارت، الزام مشتری به خرید شرکت، مسئولیت جبران ضرر ناشی از اقدام قضایی، ارتهان پیش از ثبوت دین، ضامن کردن امین و تعهد به پرداخت هزینه‌های احتمالی اشاره کرد.

در بخش اشکالات اجرایی نیز چالش‌هایی همچون ریسک انتخاب بد، مشکلات نظارتی، تقویم و ارزش‌گذاری سرمایه‌های غیرنقدی، ریسک بازار و ... شناسایی شد. در نهایت، برای بازطراحی نظام بانکی در بخش عقد مشارکت، اصول کلی به دو دسته تقسیم گردید:

- (۱) **اصول ایجابی:** عدالت، تداول اموال، رعایت مقتضای عقد، احترام عمل مسلمان، تبعیت نمو از اصل، رعایت مصالح نظام اسلامی، اعتبارسنجی پیش از اعطای تسهیلات و اعتماد طرفینی.
- (۲) **اصول سلبی:** نفی ربا، نفی ظلم، نفی غرر، نفی ضرر، نفی از اکل مال به باطل و نفی عسر و حرج.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

- (۱) ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا علیه السلام* (جلد ۲). ایران، تهران: نشر جهان.
- (۲) احمدی حاجی آبادی، سیدروح‌اله؛ و بهاروندی، احمد (۱۳۸۹). راهکارهای اجرای صحیح عقود مشارکتی در نظام بانکی ایران. *اقتصاد اسلامی*، ۱۰ (۳۸)، ۱۱۹-۱۴۶.
- (۳) اسدیگی، پیمان (۱۴۰۱) اعتبار شرط تضمین سود به نفع بانک در قراردادهای مشارکت مدنی بانک. *پژوهش ملل*، ۲۱ (۸۱)، ۸۷-۱۱۷.
- (۴) اسماعیلی، اسماعیل. ۱۳۷۳. اکل مال به باطل در بینش فقهی شیخ انصاری. *کاوشی نو در فقه اسلامی*، ۱ (۱)، ۱۲۷-۱۴۷.
- (۵) اردبیلی، احمد بن محمد (بی‌تا). *زبدۀ البیان فی أحكام القرآن*. ایران، تهران: المکتبه الجعفریه لإحياء الآثار الجعفریه.
- (۶) انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق). *المکاسب* (جلد ۳ و ۶). ایران، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- (۷) بجنوردی، سیدحسن بن آقابزرگ موسوی (۱۴۱۹ق). *القواعد الفقهیة* (جلد ۲ و ۵). ایران، قم: نشر الهادی.
- (۸) تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غررالحکم و درر الکلم* (مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی علیه السلام). ایران، قم: دار الکتاب الإسلامی.

- ۹) حسینی، امراله؛ و زارعی محمودآبادی، محمد (۱۴۰۲). نظریه مساهمت ابتدایی در سود؛ تحول در مفهوم شرکت و بستری برای تحقق بانکداری اسلامی. تحقیقات مالی اسلامی، ۱۲(۴)، ۶۹۵-۷۲۶. DOI: [10.30497/ifr.2023.244422.1828](https://doi.org/10.30497/ifr.2023.244422.1828)
- ۱۰) جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۴۱۹ق). رسائل فقهی. ایران، تهران: کرامت.
- ۱۱) جمعی از مؤلفان (بی‌تا). فقه اهل‌البیت علیهم‌السلام (جلد ۲ و ۳۵). ایران، قم: مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام.
- ۱۲) حاجی جعفری، زینب (۱۳۹۲). بررسی سازگاری عملکرد نظام بانکی ایران در اجرای عقد مشارکت و قانون بانکداری بدون ربا و ارائه الگوی مطلوب عملیاتی (رساله دکتری). دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
- ۱۳) حقانی، صمد؛ دلشاد معارف، ابراهیم؛ میرداداشی، سید مهدی؛ و صادقی، محمد (۱۴۰۲). مدیریت منابع مالی در مغایرت نرخ سود قراردادهای تسهیلات مشارکت مدنی چندمرحله‌ای بین مشتریان و بانک‌ها. مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۱۱(۴۲)، ۲۰۳-۲۲۲.
- ۱۴) حسینی، سیداسداله (۱۴۰۰). بررسی علل عدم اجرای صحیح عقد مشارکت مدنی در بانکداری بدون ربا و راهکارهای تصحیح آن. معارف اسلامی و اقتصاد، ۹(۲)، ۵-۳۹.
- ۱۵) حسینی، سید علی؛ و حسینی، سیدمیرالله (۱۴۰۰). مفاد قاعده عدالت از دیدگاه استاد مطهری. پژوهش‌نامه فقه اجتماعی، ۹(۲)، ۲۳۳-۲۶۰.
- ۱۶) حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، محمد؛ و حکیمی، علی (۱۳۸۰). الحیاء (جلد ۶)، (احمد آرام: مترجم). ایران، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۷) موسوی خمینی، سید روح‌اله (۱۴۲۴ق). توضیح المسائل (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۸) موسوی خمینی، سید روح‌اله (۱۴۲۱ق). البیع (جلد ۲ و ۳). ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- ۱۹) زارعی محمودآبادی، محمد؛ و رعایائی، مهدی (۱۴۰۳). چالش‌های فقهی و اجرایی قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکداری ایران و راهکار اصلاح آن. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۱۳(۴۹)، ۳۳۷-۳۵۹.
- ۲۰) سلیمانی، عباس؛ و راغبی، محمدعلی (۱۳۹۸). بررسی فقهی قاعده عدالت اجتماعی. حکومت اسلامی، ۲۴(۹۱)، ۳۳-۵۸.

- (۲۱) سیوری، حلی (۱۴۲۵ق). *فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، كنز العرفان فی فقه القرآن* (جلد دوم). ایران، قم: مرتضوی.
- (۲۲) صادقیان، عباس؛ شیر، فتاح؛ عباسی، مجتبی؛ و نیکروش، سعیده (۱۳۹۷). بررسی عقد مشارکت در سیستم بانکی ایران. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. ۱(۴)، ۴۵۱-۴۶۶.
- (۲۳) صدر، سید محمدباقر (۱۴۱۷ق). *اقتصادنا*. ایران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- (۲۴) طالبی، محمد؛ و کیانی، حسن (۱۳۹۱). ریشه‌یابی چالش‌های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱(۲)، ۳۷-۵۵.
DOI: [10.30497/ifr.2012.1522](https://doi.org/10.30497/ifr.2012.1522)
- (۲۵) طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن* (جلد ۱۲ و ۱۷). ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- (۲۶) طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن* (جلد ۹). ایران، تهران: ناصرخسرو.
- (۲۷) طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (جلد ۹). لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- (۲۸) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *الخلاف* (جلد ۳). ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- (۲۹) علوی، سید یحیی (۱۳۸۸). *بانکداری بدون ربا (چالش‌ها و راهکارها)*. ایران، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- (۳۰) عیوضلو، حسین (۱۳۸۷). *اصول و مبانی نظام پولی در اقتصاد اسلامی*. *اقتصاد اسلامی*، ۸(۲۹)، ۳۵-۶۲.
- (۳۱) غریبی، ناصر؛ شریفی، علیرضا؛ شریفی، ارکان؛ و پارسا، فرزاد (۱۴۰۱-الف). سیاست بانکداری در ایران: مطالعه موردی اجرای قراردادهای مشارکت مدنی در نظام بانکی ایران. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. ۵(۱)، ۶۷۳-۶۸۹.
- (۳۲) غریبی، ناصر؛ شریفی، علیرضا؛ شریفی، ارکان؛ پارسا، فرزاد (۱۴۰۱-ب). اجرای قراردادهای مشارکت مدنی در نظام بانکی ایران. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵(۱۷)، ۶۷۴-۶۸۹.
DOI: [10.30510/psi.2022.322769.2903](https://doi.org/10.30510/psi.2022.322769.2903)
- (۳۳) غریبی، ناصر؛ شریفی، علیرضا؛ شریفی، ارکان؛ پارسا، فرزاد (۱۴۰۱-ج). انحلال قرارداد مشارکت مدنی در نظام حقوق مدنی و بانکی ایران. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵(۶)، ۱۹۲۲-۱۹۳۵.
DOI: [10.30510/psi.2022.327812.3049](https://doi.org/10.30510/psi.2022.327812.3049)

- ۳۴) قلیچ، وهاب (۱۳۹۵). بررسی میزان انطباق «قرارداد» و «عملیات» مشارکت مدنی با موازین شریعت در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران. معرفت/اقتصاد/اسلامی، ۸(۱۵)، ۵-۲۴.
- ۳۵) کرمی، محمدمهدی؛ و پورمند، محمد (۱۳۹۰). مبانی فقهی اقتصاد/اسلامی. ایران، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۳۶) کریمی، عباس؛ و مرادی، یاسر (۱۳۹۴). سوءاستفاده از شروط قراردادهای مشارکت مدنی در بانکداری اسلامی و مطالعه تطبیقی با آموزه‌های دایرکتیو اتحادیه اروپا. مطالعاتی در مدیریت بانکی و بانکداری اسلامی، ۱(۱)، ۳۹-۷۰.
- ۳۷) کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). الکافی (جلد ۵). ایران، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- ۳۸) محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ق). قواعد فقه (جلد ۱). ایران، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- ۳۹) محمدی باردی، احمد (۱۳۷۸). عقد مشارکت در قانون عملیات بانکداری بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) و تطبیق آن با حقوق مدنی. ایران، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- ۴۰) مختاری، حسین (۱۳۹۲). نقش و جایگاه عقود مشارکتی در معماری نظام مالی ایران. ایران، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- ۴۱) مشکینی، میرزا علی (۱۴۱۶ق). اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها. ایران، قم: الهادی.
- ۴۲) مصطفوی، سید محمدکاظم (۱۴۲۱ق). مائۀ قاعدۀ فقهیۀ. ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۳) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). القواعد الفقهیه (جلد ۳). ایران، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
- ۴۴) مغربی، ابوحنیفه، نعمان بن محمد تمیمی (۱۳۸۵). دعائم الإسلام (جلد ۲). ایران، قم: مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام.
- ۴۵) موسوی، سید محمد (۱۳۹۴). جایگاه مصلحت در حکومت اسلامی با تأکید بر اندیشه فقهی - سیاسی امام خمینی (ره). حکومت/اسلامی، ۲۰(۷۵)، ۳۵-۶۶.
- ۴۶) موسویان، سیدعباس (۱۳۸۰). تجزیه و تحلیل عملکرد بانکداری بدون ربا (مجموعه مقالات همایش دوسالانه اقتصادی). ایران، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۴۷) موسویان، سید عباس (۱۳۸۵). بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر. اقتصاد/اسلامی، ۶(۱۰۱)، ۷۱-۱۰۱.

۴۸) میثمی، حسین (۱۴۰۱). آسیب‌شناسی کاربرد مشارکت مدنی در بانک‌های توسعه‌ای براساس نظر خبرگان و ارائه مرابحه پروژه‌ای به‌عنوان جایگزین مقاله. *مطالعات اقتصاد اسلامی*،

۱۴(۲)، ۶۷۹-۶۳۷. DOI: [10.30497/ies.2022.240967.1973](https://doi.org/10.30497/ies.2022.240967.1973)

۴۹) میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن (۱۴۳۰ق). *القوانین المحکمه فی الأصول* (جلد ۳). ایران، قم: احیاء الکتب الاسلامیه.

۵۰) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام* (جلد ۲۶). لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۵۱) نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ق). *عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام*. ایران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۵۲) نصرآبادی، داود (۱۳۸۹). ارزیابی عملکرد عقد مشارکت در بانکداری جمهوری اسلامی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.

۵۳) نظریور، محمدنقی؛ و کشاورزین پیوستی، اکبر (۱۳۹۲). الزامات احیای عقد مشارکت حقوقی راهبردی برای تحقق بانکداری PLS در نظام بانکداری بدون ربا. *راهبرد اقتصادی*، ۷۹-۳۹، ۲(۷).

۵۴) هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۳۱ق). *بحوث فی علم الاصول* (جلد ۵). ایران، قم: دائرةالمعارف الفقه الاسلامی.

۵۵) هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۲۵ق). *الخمس* (جلد ۲). ایران، قم: مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام.

۵۶) هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۳۴ق). *بحوث فی الفقه کتاب الشرکه*. ایران، قم: مؤسسه فقه و معارف اهل‌البیت.

Reference

- 1) Ahmadi Hājji-Ābādī, S. R., & Bahārvandī, A. (1389 SH/2010). Rāhkārḥā-ye Ejṛā-ye Ṣaḥīḥ-e 'Oqūd-e Mošārakatī dar Neẓām-e Bānkī-ye Irān [Strategies for the Correct Implementation of Partnership Contracts in Iran's Banking System]. *Eqteṣād-e Eslāmī [Islamic Economics]*, 10(38), 119-146. [in Persian].
- 2) Asadbegī, P. (1401 SH/2022). E'tebār-e Ṣarṭ-e Ẓamān-e Sūd be Naf'-e Bānk dar Qardāddhā-ye Mošārakat-e Madanī-ye Bānk [Validity of Profit Guarantee Clauses in Civil Partnership Contracts of Banks]. *Pajoheš-e Melal [Nations Research]*, 21(81), 87-117. [in Persian].
- 3) Ardabili, Ahmad bin Mohammad (Bita). Zebda al-Bayan in the rules of the Qur'an. Iran, Tehran: Al-Jaafaria Library for Revival of Al-Jaafaria Antiquities. [in Persian].

- 4) Esmā'ili, E. (1373 SH/1994). Akl-e Māl be Bātel dar Bīneš-e Feqhī-ye Šayḵ Anšārī [Unlawful Wealth Consumption in the Jurisprudential Thought of Shaykh Anšārī]. *Kāvoši Now dar Feqh-e Eslāmī [New Inquiry in Islamic Jurisprudence]*, 1(1), 127-147. [in Persian].
- 5) Hoseyni, A., & Zāre'ī Maḥmūdābādī, M. (1402 SH/2023). Nazariye-ye Mosāhamat-e Ebtedā'ī dar Sūd; Taḥavvol dar Mafhūm-e Šerkat va Bastari barā-ye Taḥaqquq-e Bānkdarī-ye Eslāmī [The Theory of Initial Profit Participation; A Transformation in the Concept of Company and a Basis for the Realization of Islamic Banking]. *Taḥqīqāt-e Mālī-ye Eslāmī [Islamic Financial Research]*, 12(4), 695-726. DOI: 10.30497/ifr.2023.244422.1828 [in Persian].
- 6) Hājji Ja'fari, Z. (1392 SH/2013). Barrasi-ye Sāzgāri-ye 'Amalkard-e Neẓām-e Bānkī-ye Irān dar Ejra-ye 'Aqd-e Mošarakat va Qānūn-e Bānkdarī-ye Bedūn-e Rebā va Erā'e-ye Olgū-ye Maṭlūb-e 'Amaliāti [Examining the Consistency of Iran's Banking System in Implementing the Partnership Contract and the Interest-Free Banking Law and Providing an Optimal Operational Model] (Phd dissertation). University of ..., Tehran, Iran. [in Persian].
- 7) Haqqāni, Š., Delšād Ma'āref, E., Mirdādāši, S. M., & Šādeqi, M. (1402 SH/2023). Modiriyat-e Manābe'-e Mālī dar Moğāyerat-e Noḵ-ye Sūd-e Qardāddhā-ye Tas-hilāt-e Mošarakat-e Madani-ye Čand-Marḥale'ī beyne Mošta riyān va Bānk-hā [Financial Resource Management in Conflicts over Multi-Stage Civil Partnership Contracts between Customers and Banks]. *Modiriyat-e Manābe' dar Nīrū-ye Entezāmī [Resource Management in the Police Force]*, 11(42), 203-222. [in Persian].
- 8) Hoseyni, S. A. (1400 SH/2021). Barrasi-ye 'Ellal-e 'Adam-e Ejra-ye Šaḥīh-e 'Aqd-e Mošarakat-e Madani dar Bānkdarī-ye Bedūn-e Rebā va Rāhkārḥā-ye Tašḥīh-e Ān [Investigating the Causes of Improper Implementation of Civil Partnership in Interest-Free Banking and Its Corrective Strategies]. *Ma'āref-e Eslāmī va Eqtešād [Islamic Studies and Economics]*, 9(2), 5-39. [in Persian].
- 9) Hoseyni, S. 'A., & Hoseyni, S. Amrallāh (1400 SH/2021). Mafād-e Qā'ede-ye 'Adālat az Didgāh-e Ostad Moṭahharī [The Content of the Justice Principle from the Perspective of Martyr Moṭahharī]. *Pajohešnāmeḥ-ye Feqh-e Ejtemā'i [Journal of Social Jurisprudence]*, 9(2), 233-260. [in Persian].
- 10) Ḥakīmī, M. R., Ḥakīmī, M., & Ḥakīmī, 'A. (1380 SH/2001). *Al-Ḥayāt* (Vol. 6) (A. Ārām, Trans.). Tehran: Daftar-e Našr-e Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 11) Zāre'ī Maḥmūdābādī, M., & Ra'yā'i, M. (1403 SH/2024). Čāleš-hā-ye Feqhī va Ejra'i-ye Qardād-e Mošarakat-e Madani dar Neẓām-e Bānkdarī-ye Irān va Rāhkār-e Eslāh-e Ān [Jurisprudential and Operational Challenges of Civil Partnership Contracts in Iran's

- Banking System and Reform Solutions]. *Eqtešād va Bānk-dārī-ye Eslāmī* [Islamic Banking and Economics], 13(49), 337-359. [in Persian].
- 12) Solaymānī, 'A., & Rāḡebī, M. 'A. (1398 SH/2019). Barrasī-ye Feqhī-ye Qā'ede-ye 'Adālat-e Ejtemā'ī [Jurisprudential Study of the Principle of Social Justice]. *Hokūmat-e Eslāmī* [Islamic Government], 24(91), 33-58. [in Persian].
 - 13) Šādeqīān, 'A., Širī, F., 'Abbāsī, M., & Nikruš, S. (1397 SH/2018). Barrasī-ye 'Aqd-e Mošāarakat dar Sistem-e Bānkī-ye Irān [Examining the Partnership Contract in Iran's Banking System]. *Jāme'e-šenāsi-ye Sīāsī-ye Irān* [Iranian Political Sociology], 1(4), 451-466. [in Persian].
 - 14) Siyuri, H. (1425 AH/ 2004). Fazil Moqdad, Moqdad bin Abdullah, Kenz al-Irfan fi Fiqh al-Qur'an (Volume II). Iran, Qom: Mortazavi. [in Arabic].
 - 15) Ibn Bābawayh, M. b. 'Alī. (1378 AH/1959). *Uyūn Akhbār al-Riḍā* (Vol. 2). Tehran: Našr-e Jahān [in Arabic].
 - 16) Anšārī, M. b. Muḥammad-Amīn. (1415 AH/1994). *Al-Makāsib* (Vols. 3 & 6). Qom: Kongra-ye Jahānī-ye Bozorgdāsh-t-e Shaykh-e A'zam Anšārī [in Arabic].
 - 17) Bojnūrdī, S. H. M. (1419 AH/1998). *Al-Qawā'ed al-Fiqhiyya* (Vols. 2 & 5). Qom: Našr al-Hādī [in Arabic].
 - 18) Tamīmī Āmadī, 'A. b. Muḥammad. (1410 AH/1989). *Ghorar al-Hikam wa Dorar al-Kalim*. Qom: Dār al-Kitāb al-Eslāmī [in Arabic].
 - 19) Ja'farī Tabrizī, M. T. (1419 AH/1998). *Rasā'el Feqhīyya*. Tehran: Karāmat [in Arabic].
 - 20) Mūsavī Komeynī, R. (1424 AH/2003). *Tawzīh al-Masā'el* (Vol. 2). Qom: Daftar al-Enteshārāt al-Eslāmī, Jāme'a-ye Modarresin-e Hawza-ye 'Ilmiyya-ye Qom [in Arabic].
 - 21) Mūsavī Komeynī, R. (1421 AH/2000). *Al-Bay'* (Vols. 2 & 3). Tehran: Mo'assese-ye Tanzīm va Našr-e Āthār-e Emām Komeynī [in Arabic].
 - 22) Ṭālebī, M., & Kiā'i, H. (1391 SH/2012). Riše-yābi-ye Čāleš-hā-ye Estefāde az 'Oqūd-e Mošāarakati dar Nežām-e Bānk-dārī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Irān [Root-Cause Analysis of the Challenges of Using Partnership Contracts in the Banking System of the Islamic Republic of Iran]. *Tahqīqāt-e Mālī-ye Eslāmī* [Islamic Financial Research], 1(2), 37-55. DOI: 10.30497/ifr.2012.1522 [in Persian].
 - 23) Ṭabrisī, Faḡl b. Ḥasan. (1372 SH/1993). *Mağma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Vol. 9). Tehran: Nāšer-Ḳosrow [in Persian].
 - 24) Alavī, S. Yaḥyā. (1388 SH/2009). *Bānk-dārī-ye Bedūn-e Rebā* (Čāleš-hā va Rāhkarhā) [Interest-Free Banking: Challenges and Strategies]. Tehran: Imam Sadiq University [in Persian].
 - 25) İūzlū, H. (1387 SH/2008). Oşul va Mabānī-ye Nežām-e Polī dar Eqtešād-e Eslāmī [Principles and Foundations of the Monetary System in Islamic Economy]. *Eqtešād-e Eslāmī* [Islamic Economics], 8(29), 35-62. [in Persian].

- 26) Ġaribī, N., Šarifi, 'A., Šarifi, A., & Pārsā, F. (1401 SH/2022-a). Siāsat-e Bānk-dāri dar Īrān: Moṭāle'e-ye Moredi-ye Ejra-ye Qardād-hā-ye Mošarakat-e Madanī dar Neẓām-e Bānkī-ye Īrān [Banking Policy in Iran: A Case Study of Implementing Civil Partnership Contracts in Iran's Banking System]. *Jāme'e-šenāsi-ye Siāsi-ye Īrān [Iranian Political Sociology]*, 5(1), 673-689. [in Persian].
- 27) Ġaribī, N., Šarifi, 'A., Šarifi, A., & Pārsā, F. (1401 SH/2022-b). Ejra-ye Qardād-hā-ye Mošarakat-e Madanī dar Neẓām-e Bānkī-ye Īrān [Execution of Civil Partnership Contracts in Iran's Banking System]. *Jāme'e-šenāsi-ye Siāsi-ye Īrān [Iranian Political Sociology]*, 5(17), 674-689. DOI: 10.30510/psi.2022.322769.2903 [in Persian].
- 28) Ġaribī, N., Šarifi, 'A., Šarifi, A., & Pārsā, F. (1401 SH/2022-c). Enḥelāl-e Qardād-e Mošarakat-e Madanī dar Neẓām-e Hoqūq-e Madanī va Bānkī-ye Īrān [Dissolution of Civil Partnership Contracts in Iran's Civil and Banking Law]. *Jāme'e-šenāsi-ye Siāsi-ye Īrān [Iranian Political Sociology]*, 5(6), 1922-1935. DOI: 10.30510/psi.2022.327812.3049 [in Persian].
- 29) Qolič, V. (1395 SH/2016). Barrasi-ye Mizān-e Entebāq-e "Qardād" va "Amaliyāt" Mošarakat-e Madanī bā Mavāzin-e Šari'at dar Neẓām-e Bānkī-ye Jomhūri-ye Eslāmī-ye Īrān [Examining the Conformity of Civil Partnership "Contract" and "Operations" with Sharia in Iran's Banking System]. *Ma'rafat-e Eqtešād-e Eslāmī [Knowledge of Islamic Economics]*, 8(15), 5-24. [in Persian].
- 30) Karāmī, M. M., & Pürmnad, M. (1390 SH/2011). *Mabāni-ye Feqhī-ye Eqtešād-e Eslāmī [Jurisprudential Foundations of Islamic Economy]*. Qom: Pajohešgāh-e Ḥawza va Dānešgāh & SAMT [in Persian].
- 31) Karimī, 'A., & Morādī, Y. (1394 SH/2015). Sū'estefāde az Šorūṭ-e Qardād-hā-ye Mošarakat-e Madanī dar Bānk-dāri-ye Eslāmī va Moṭāle'a-ye Taṭbīqī bā Āmuzahā-ye Dāyrekativ-e Eteḥādiye-ye Ūrūpā [Misuse of Clauses in Civil Partnership Contracts in Islamic Banking and a Comparative Study with the EU Directive]. *Moṭāla'āti dar Modiriyat-e Bānkī va Bānk-dāri-ye Eslāmī [Studies in Banking Management and Islamic Banking]*, 1(1), 39-70. [in Persian].
- 32) Moḥammadi Bārdū, A. (1378 SH/1999). 'Aqd-e Mošarakat dar Qānūn-e 'Amaliyāt-e Bānkī-ye Bedūn-e Rebā (Maṣṣab-e 1362) va Taṭbīq-e Ān bā Hoqūq-e Madanī [Partnership Contract in the Interest-Free Banking Law (1983) and Its Application with Civil Law]. Tehran: Imam Sadiq University [in Persian].
- 33) Moktāri, H. (1392 SH/2013). Naqš va Jāyghā-e 'Oqūd-e Mošarakati dar Me'mārī-ye Neẓām-e Mālī-ye Īrān [The Role and Position of Partnership Contracts in the Architecture of Iran's Financial System]. Tehran: Imam Sadiq University [in Persian].

- 34) Moussavian, S, A. (1385 SH/ 2006). Banking without interest from the perspective of Martyr Sadr. *Islamic Economics*, 6(101), 71-101. [in Persian].
- 35) Šadr, S. M. B. (1417 AH/1996). *Eqtešādunā [Our Economy]*. Qom: Daftar-e Tabliġāt al-Eslāmī [in Arabic].
- 36) Ṭabātabā'ī, S. M. H. (1417 AH/1996). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Vols. 12 & 17). Qom: Daftar al-Enteshārāt al-Eslāmī, Jāme'a-ye Modarresīn [in Arabic].
- 37) Tūsī, M. b. Ḥasan. (1407 AH/1987). *Al-Kelāf* (Vol. 3). Qom: Daftar al-Enteshārāt al-Eslāmī, Jāme'a-ye Modarresīn [in Arabic].
- 38) Kolaynī, M. b. Ya'qūb. (1407 AH/1987). *Al-Kāfi* (Vol. 5). Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmiyya [in Arabic].
- 39) Moḥaqqiq Dāmād, S. Moštafā. (1406 AH/1986). *Qawā'ed al-Feqh* (Vol. 1). Tehran: Markaz-e Našr-e 'Olūm-e Eslāmī [in Arabic].
- 40) Moškīnī, M. 'A. (1416 AH/1995). *Eṣṭelāḥāt al-Oṣūl wa Mo'zam Abḥāt-hā [Principles of Jurisprudence Terminologies]*. Qom: al-Hādī [in Arabic].
- 41) Makārem Širāzī, N. (1370 SH/1991). *Al-Qawā'ed al-Feqhiyya* (Vol. 3). Qom: Madrese-ye Emām 'Alī b. Abī Ṭāleb [in Persian].
- 42) Maġribī, Abū Ḥanīfa No'mān b. Muḥammad Tamīmī. (1385 SH/2006). *Da'ā'em al-Islām* (Vol. 2). Qom: Mo'assese-ye Āl al-Bayt [in Persian].
- 43) Mūsavi, S. M. (1394 SH/2015). Jāyġāh-e Mašlahāt dar Ḥokūmat-e Eslāmī bā Ta'kid bar Andīše-ye Feqhī-Siāsī-ye Emām Komeynī [The Status of Mašlahā in the Islamic Government with Emphasis on the Jurisprudential-Political Thought of Imam Khomeini]. *Ḥokūmat-e Eslāmī [Islamic Government]*, 20(75), 35–66. [in Persian].
- 44) Mūsaviān, S. 'A. (1380 SH/2001). *Tajziye va Tahli'l-e 'Amalkard-e Bānkdarī-ye Bedūn-e Rebā [Analysis of the Performance of Interest-Free Banking]*. In *Proceedings of the Biennial Economic Conference*. Tehran: Tarbiat Modarres University [in Persian].
- 45) Mītamī, H. (1401 SH/2022). Āsīb-šenāsī-ye Kārburd-e Mošāarakat-e Madanī dar Bānk-hā-ye Towse'a'ī bar Asās-e Nazar-e Qobregān va Erā'e-ye Morābaḥa-ye Porūže'ī be-'Onvān-e Jāyġāzin [Pathology of Applying Civil Partnership in Development Banks Based on Expert Opinion and Offering Project Murabaha as an Alternative]. *Motāla'āt-e Eqtešād-e Eslāmī [Islamic Economic Studies]*, 14(2), 637–679. DOI: 10.30497/ies.2022.240967.1973 [in Persian].
- 46) Našrābādī, D. (1389 SH/2010). *Arzyābi-ye 'Amalkard-e 'Aqd-e Mošāarakat dar Bānkdarī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Evaluation of the Performance of Partnership Contracts in Iran's Banking System]* (M.A. thesis). Imām Šadiq University, Tehran, Iran [in Persian].
- 47) Nažarpūr, M. N., & Kešāvarzīān Peyvastī, A. (1392 SH/2013). *Alzāmāt-e Ehyā-ye 'Aqd-e Mošāarakat-e Hoqūqī: Rāhbordī barā-ye Taḥaqquq-e Bānkdarī-ye PLS dar Nežām-e Bānkdarī-ye Bedūn-e Rebā*

- [Requirements for Reviving Legal Partnership Contract: A Strategic Approach for the Realization of PLS Banking in Iran's Interest-Free System]. *Rāhbord-e Eqtešādī [Economic Strategy]*, 2(7), 39-79. [in Persian].
- 48) Moṣṭafawī, S. M. K. (1421 AH/2000). *Mi'at Qā'eda Feqhiyya [One Hundred Jurisprudential Maxims]*. Qom: Daftar al-Enteshārāt al-Eslāmī, Jāme'a-ye Modarresin [in Arabic].
 - 49) Tūsī, M. b. Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Vol. 9). Beirut: Dār Iḥyā' al-Torāṭ al-'Arabī [in Arabic].
 - 50) Mirzā-ye Qummī, Abū al-Qāsem b. Muḥammad-Ḥasan. (1430 AH/2009). *Al-Qawānīn al-Muḥkama fī al-Uṣūl* (Vol. 3). Qom: Iḥyā' al-Kutub al-Eslāmiyya [in Arabic].
 - 51) Najafī, M. Ḥ. (1404 AH/1984). *Jawāher al-Kalām fī Sharḥ Šarāye' al-Eslām* (Vol. 26). Beirut: Dār Iḥyā' al-Torāṭ al-'Arabī [in Arabic].
 - 52) Narāqī, Mowlā Aḥmad b. Muḥammad-Mahdī. (1417 AH/1996). *'Awā'id al-Ayyām fī Bayān Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Daftar-e Tabliḡāt al-Eslāmī [in Arabic].
 - 53) Hāšemī Šahrūdī, S. M. (1431 AH/2010). *Buḥūt fī 'Ilm al-Uṣūl* (Vol. 5). Qom: Dā'erat al-Ma'āref al-Feqh al-Eslāmī [in Arabic].
 - 54) Hāšemī Šahrūdī, S. M. (1425 AH/2004). *Al-Koms* (Vol. 2). Qom: Mo'assese-ye Dā'erat al-Ma'āref Feqh al-Eslāmī bar Mazhab Ahl al-Bayt [in Arabic].
 - 55) Hāšemī Šahrūdī, S. M. (1434 AH/2013). *Buḥūt fī al-Feqh: Kitāb al-Šerka [Research in Jurisprudence: The Book of Partnership]*. Qom: Mo'assese-ye Feqh va Ma'āref-e Ahl al-Bayt [in Arabic].